

# CZY ISTNIEJĄ ATEIŚCI?

PAWEŁ SKRZYDLEWSKI • MAŁGORZATA SAGAN

MATERIAŁ DYDAKTYCZNY Z FILOZOFII DLA SZKÓŁ PONADPODSTAWOWYCH



*Materiał dydaktyczny z filozofii dla szkół ponadpodstawowych*  
Koncepcja, wybór tematów, opracowanie: Imelda Chłodna-Błach,  
Joanna Kiereś-Łach, Małgorzata Sagan, Paweł Skrzydlewski

*Czy istnieją ateści?*

Tekst: Paweł Skrzydlewski, Małgorzata Sagan

Redakcja i korekta: Małgorzata Sagan

Projekt okładki, projekt typograficzny, łamanie:

PanDawer ([www.pandawer.pl](http://www.pandawer.pl))

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Fotografie i elementy graficzne: Gordon Johnson, Pixabay,

© hrabar/Bank zdjęć Photogenica, © sandipruel/Bank zdjęć Photogenica,

© kefca/Bank zdjęć Photogenica

© Copyright by Ośrodek Rozwoju Edukacji

Warszawa 2022

Wydanie I

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Aleje Ujazdowskie 28

00-478 Warszawa

[www.ore.edu.pl](http://www.ore.edu.pl)

tel. 22 345 37 00



## SPIS TREŚCI

<b>CZY ISTNIEJĄ ATEIŚCI?</b> .....	3
<b>MATERIAŁY POMOCNICZE</b> .....	11
SŁOWNIK POJĘĆ I KATEGORII FILOZOFICZNYCH .....	12
WAŻNI FILOZOFOWIE .....	42
TABELA CHRONOLOGICZNA .....	49
TEKSTY ŹRÓDŁOWE .....	63



Designed by Freepik

## CZY ISTNIEJĄ ATEIŚCI?

Jeśli bacznie obserwujesz życie społeczne, doświadczasz niejednokrotnie sytuacji, w których ludzie wypowiadają się krytycznie wobec religii, Boga, Kościoła, a nawet jawnie próbują je zwalczać. Ludzie ci często argumentują, że czynią coś dobrego, że mają do tego, co czynią, prawo, bo i tak nie ma Boga. Jeśli Boga nie ma, twierdzą dalej, to religia jest czymś pozbawionym sensu i złym, bo to, co nie istnieje, nie ma przecież mocy zbawczej ani rzeczywistej wartości. Osoby te często same nazywają się ateistami.



Czy zatem istotą ateizmu jest krytyczny, a nawet wrogi stosunek do Boga Objawienia, religii? A może istota ateizmu leży zgoła gdzie indziej? Samo bowiem słowo pochodzenia greckiego (*atheos*) sugeruje, że nie chodzi tu o negację religii, o brak wiary w Boga, ale o negację samego istnienia Boga. Czym jednak naprawdę jest ateizm? Czy jest czymś zasadnym, racjonalnym, godnym upowszechniania w kulturze?

**Ateizm** oznacza negację Boga. Negacja ta przede wszystkim dotyczy istnienia Boga. W sensie właściwym ateista to człowiek, który neguje istnienie Boga. Jest oczywiste, że logiczną konsekwencją negacji istnienia Boga jest odrzucenie sensowności istnienia religii (związku osobowego człowieka z Bogiem) i relacji świata z Bogiem.

Zastanawiając się nad zjawiskiem ateizmu, trzeba w pierwszej kolejności dostrzec, że jest ono wtórne względem samego **teizmu**, czyli doktryny i stanowiska afirmującego istnienie Boga. Pamiętajmy, że już pierwsi filozofowie, próbując wyjaśnić świat,

szukając jego początku, a także tego elementu, z którego powstał, formułowali teorie głoszące, że musi być taki czynnik (taki byt), który jest wieczny, bez końca w istnieniu i będący zarazem początkiem (zasadą) dla wszystkiego, co jest. Bez istnienia tego czynnika, dowodzili, nie byłoby możliwe istnienie samej rzeczywistości. Filozofowie ci, właśnie jako filozofowie, a nie ludzie wiary, argumentowali za istnieniem Absolutu (Boga), choć jest również prawdą, że ich namysł nad Absolutem (Bogiem) nie był ani wyczerpujący, ani dostatecznie precyzyjny filozoficznie.

Wypracowane przez nich rozumienie Absolutu, wskazujące przede wszystkim na jego doskonałość, wieczność, dobroć, nieskończoność i brak uwarunkowań, pozwalało im niekiedy na dokonywanie krytyki obrazu bóstw mitologicznych i samej religii, która w świecie starożytnym była najczęściej elementem życia politycznego. Obraz Boga z religii był najczęściej efektem antropomorfizowania bóstw, często osadzonym na myśleniu życzeniowym, pełnym wewnętrznych sprzeczności i niekonsekwencji, na które nie można było się zgodzić, jeśli człowiek starał się prowadzić racjonalny namysł nad światem i samym bóstwem.



Ateizm może i powinien być akceptowany w kulturze, bo gdyby był stanowiskiem powszechnym, nie istniałyby konflikty religijne, nie mogłoby mieć miejsca używanie religii do niemoralnych działań politycznych.

Trzeba pamiętać, że w starożytności krytyka zastanego obrazu Boga, utworzonego na bazie mitów, wyobraźni poetyckiej i uwikłanego w pragmatykę polityczną, powodowała często wiele konfliktów społecznych i politycznych, które dla samych filozofów kończyły się niekiedy procesami o bezbożnictwo. Takie procesy mieli między innymi Anaksagoras (500–428 przed Chr.), Protagoras (469–410 przed Chr.) czy Sokrates (469–399 przed Chr.). Oskarżano ich o bezbożnictwo (zwalczanie i brak kultu bóstw państwowych, uznanych politycznie), widząc w tym poważne zagrożenia nie tylko dla wychowania młodzieży, ale przede wszystkim samej wspólnoty państwowej, której religia i jej praktykowanie stanowiło element życia publicznego. W swym ostatnim dziele *Prawa* takie stanowisko podzielał także Platon (424/3–348/7 przed Chr.). Domagał się ze strony państwa zdecydowanego i surowego karaniam wszelkich bezbożników i ateistów jako wrogów dobrego wychowania i prawa, przeciwników samej wspólnoty państwowej.

Należy zauważyć, że w sensie właściwym oskarżani o bezbożnictwo, wyszydzenie i szyderstwo z bóstw nie byli najczęściej ateistami, lecz teistami, którzy negowali pewne elementy polityczne i światopoglądowe związane z religią państwową i z rozpowszechnioną wizją bóstwa. Brak akceptacji dla politycznej religijności wynikał

z przeświadczenia, że jest ona przeniknięta fałszem i ostatecznie jest czymś szkodliwym dla człowieka i samej wspólnoty państwowej. Co więcej, krytyka wielu elementów starożytnej pobożności państwowej i teorii bóstwa wydaje się w licznych aspektach zasadna. Przykładem jest choćby stanowisko Antystenesa (445–365 przed Chr.), który słusznie dowodził, że rozum ludzki musi uznać istnienie tylko jednego Boga, nie zaś wielu. Twierdził, że teza o istnieniu wielu bóstw jest tylko dziełem ludzi, gdyż „z natury” Bóg jest jeden i nie można go do niczego przyrównać ani poznać za pomocą obrazów.

Krytyczny i wręcz negatywny stosunek do religii i bogów państwowych odnaleźć można także w starożytnym Rzymie. Na przykład Lukrecjusz, myśliciel i poeta (99–55 przed Chr.) nawiązujący do epikureizmu, głoszący **materializm** i **naturalizm**, nauczał, że geneza każdej religii tkwi tylko w ludziach, w ich nieznanym sił przyrody oraz lęku przed nimi, zaś sami bogowie religii jego zdaniem nie istnieją, są fikcją.

Dziś należy zauważyć, że celowo upowszechnia się specyficzną wersję ateizmu, który *de facto* (w rzeczywistości) jest ideologią antyreligijności i bezbożnictwa. Ma to miejsce na przykład w Irlandii i innych krajach Europy i świata. Przybiera między innymi postać zajęć edukacyjnych adresowanych do dzieci i młodzieży noszących nazwę „lekcje ateizmu”, odwołujących się do **materializmu**, sceptycyzmu, relatywizmu, **ewolucjonizmu**. Państwowa zorganizowana systemowo ateizacja miała także miejsce tam, gdzie próbowano zbudować komunizm (ZSRR, ChRL, kraje Azji) i starano się wykorzenić z kultury i serca człowieka nawet samą myśl o Bogu.



Nie brak też i dziś osób, partii politycznych i licznych organizacji międzynarodowych, które wprost głoszą konieczność ateizacji kultury i życia indywidualnego oraz społecznego człowieka. Jak do tych zagadnień racjonalnie się odnieść? Czy rzeczywiście istotą ateizmu jest krytyczny, a nawet wrogi stosunek do Boga Objawienia i religii? A może ateizm jest negacją Absolutu i wykazaniem tym samym daremności i bezsensowności filozoficznych dociekań, zwieńczonych tezą o istnieniu Boga – Absolutu?

Jest prawdą, że na przestrzeni dziejów istnieli ludzie, którzy mocno dystansowali się wobec związków religijnych i jawnie głosili swoją obojętność wobec religii, a nawet pewną wrogość wobec niej, przedstawiając niekiedy zasadne racje dla swej areligijnej postawy. Argumentów dostarczało im najczęściej codzienne życie, w którym wierzenia i praktyki religijne służyły nie tyle do prowadzenia ludzi do Boga, ile do „załatwiania pewnych interesów” prywatnych lub publicznych, często ewidentnie złych moralnie. Uwikłanie ludzi religii w tego typu działalność,

połączone także z jakąś formą hipokryzji (udawania, oszukiwania, zła) oraz niewierności temu, co się samemu głosi, dla wielu było mocnym argumentem za tym, że religia nie zawsze prowadzi do dobra, a bywa, że przyczynia się do zła. Łatwo wtedy dochodziło do odrzucenia Boga religii jako korelatu religii, do zanegowania Jego Opatrzności i wreszcie samego istnienia.

Czy pamiętasz z lekcji historii działania Krzyżaków w XIV i XV w., którzy swe podboje militarne w stosunku do pogańskich plemion usprawiedliwiali religijnie? Mówili, że niosą poganom Ewangelię i że sami poganie, z powodu nieznamości prawdziwego Boga, nie mają praw ani do posiadania mienia, państwowości, ani do swego sposobu życia. W związku z tym mogą być wszystkiego pozbawieni na rzecz Krzyżaków i ich państwowości. Twierdzono, że z tej racji Krzyżacy jako chrześcijanie „mają prawo” nie tylko zagarnąć wszelką własność pogan, ale także uczynić ich niewolnikami oraz mają obowiązek narzucać im siłą wiarę religijną. Był to zatem czysty przykład imperializmu czynionego w imię interesów własnych, ale ukrywanego pod postacią szerzenia wiary religijnej. Należy tu postawić pytanie: czy można się dziwić, że poganie, doświadczając w istocie rzeczy gwałtu i bandyckich napadów ze strony Krzyżaków usprawiedliwianych religią chrześcijańską, mieli do samej religii stosunek negatywny, skoro religia ta rzekomo „dawała prawo gwałtu i przemocy”?

Oczywiście dobrze wiesz, że doktryna Krzyżaków, skompromitowana na arenie światowej w Konstancji przez polskiego uczonego Pawła Włodkowica (1370–1436), była przede wszystkim „nauką imperialną” samych Krzyżaków, nie zaś Ewangelii, Pana Jezusa i Kościoła. Nie może jednak dziwić, że działania Krzyżaków powodowały niechęć w stosunku do chrześcijańskiej religii, skoro miała ona rzekomo zezwalać na tak wiele gwałtów i niesprawiedliwości. Czy jednak nazwiemy walczących z Krzyżakami pogan ateistami? Oczywiście, że nie.

Dlatego trzeba zrozumieć, że tak jak błędy medyczne lekarzy nie są racją przemawiającą za likwidacją szpitali i uczelni medycznych i nie mogą służyć za zasadny argument, że nie istnieje prawda o zdrowiu, tak też złe działanie osoby religijnej, jej błędy i nadużycia, nie mogą być racjonalną przesłanką za nieistnieniem Boga i bezsensownością samej religii. Gdy się bliżej zastanowimy nad samym ateizmem jako negacją istnienia Boga, pojawi się od razu pytanie – jakiego Boga? Czy chodzi o sam Absolut, poznawany na drodze filozoficznego wyjaśniania świata, czy o Boga religii, znanego z Objawienia?

Jeśli ktoś neguje istnienie Boga Objawienia, neguje sensowność danych praktyk religijnych, to jest raczej osobą areligijną, a nie ateistą. Może być także bezbożnikiem, jeśli do negacji dołączają walka i nienawiść oraz przemoc w stosunku do konkretnych

wyznawców danej religii i samego Objawienia. Teologia uczy, że **bezbożnictwo** ma nie tylko naturalne przyczyny w postaci ludzkich błędów i wad, ale także może być efektem uwikłania w działania i plany złego ducha, przeciwnika Pana Boga – diabła.

Należy pamiętać także o tym, że w sensie właściwym nie jest **ateizmem** sama ideologia **laicyzmu**, głosząca „potrzebę uwolnienia” przestrzeni publicznej od religii i związku z Panem Bogiem. W stanowisku tym nie neguje się wprost istnienia Boga, ale „próbuje się milczeć o Bogu”, lekceważąc Jego i Jego Objawienie. W stanowisku tym głosi się taką wizję kultury, człowieka i życia społecznego, jakby Bóg nie istniał i nie miał znaczenia.

Najczęściej laicyzm jest efektem przyjętych założeń światopoglądowych, które bezzasadnie uznają, że nie znamy i znać nie możemy prawdy o Bogu – ani czy jest, ani jaka łączy Go relacja z ludźmi i światem. Agnostycyzm ten siłą rzeczy podważa sensowność samej religii i sprowadza ją do rodzaju jakiegoś bezpodstawnego i nieracjonalnego przeżycia człowieka, które nie może być racjonalnie uzasadnione, wyjaśnione i ocenione. Głosi on także, że wszelka teoria Boga jest zawsze religijna, bo poznanie naturalne musi o Bogu milczeć i żadnej teorii nie może wytworzyć. Takie stanowisko charakterystyczne było u wielu myślicieli oświecenia, między innymi Immanuela Kanta (1724–1804). Nic więc dziwnego, że agnostycyzm ciąży ku stanowiskom laickim i sekularystycznym, bo przecież sprawy Boga, religii muszą tu jawić się jako pozbawione możliwości poznania prawdy i jako takie ostatecznie są bez większej wartości dla człowieka i społeczności. Dlatego w laicyzmie, gdzie duchowość ludzka jest sparaliżowana agnostycyzmem, o Bogu „dobrze jest milczeć”, przechodząc szybko ku stanowiskom sekularystycznym i ateistycznym, a ostatecznie bezbożnym.

Od strony filozoficznej do postaw ateistycznych przygotowywały kulturę przede wszystkim wszelkie nurty filozofii sceptycznej, krytycznej, czyniące z dyskursu filozoficznego jakąś formę nie tyle poznania świata, ile myślenia o świecie i swoim poznaniu. Prowadziło to filozofię na bezdroża subiektywizmu, relatywizmu i agnostycyzmu oraz przekonania, że wszelki namysł nad Bogiem musi być sprowadzony do myślenia wierzeniowego, religijnego o charakterze emocjonalnym i jako taki nie może podlegać rygorom poznania racjonalnego, naukowego, dorzecznego i obiektywnego, sprawdzalnego dla wszystkich.

W takim podejściu do religii i Pana Boga utwierdziły także wielu ludzi wydarzenia związane z powstaniem protestantyzmu, z wojnami religijnymi, z licznymi prześladowaniami innowierców, jakie nastąpiły po wystąpieniu Marcina Lutera (1483–1546). Zasadniczym jednak czynnikiem umożliwiającym istnienie ateizmu i **bezbożnictwa**

było odejście filozofii od wyjaśniania realnie istniejącej rzeczywistości na rzecz myślenia o niej oraz analizy różnych koncepcji, co sprawiło, że sama filozofia stała się raczej krytyką i analizą ludzkiej świadomości. Taka analiza i krytyka nie mogły dawać prawdy o świecie i już nie szukały ostatecznych i pierwszych racji, przyczyn wszystkiego, a co za tym idzie ani nie mogły wypracować teorii Absolutu, ani nie dochodziły do przyjęcia tezy o konieczności Jego istnienia. Jedynie w nurcie filozofii klasycznej, realistycznej, podążającej śladami św. Tomasza z Akwinu (1224/5–1275), został podjęty trud ostatecznego poznania świata i w konsekwencji poznania Absolutu i Jego istnienia.



Wielu wybitnych uczonych przychyli się dziś do tezy, że nauka (w sensie fizyki, biologii, chemii) nie odkryła istnienia Boga. A przecież poznanie naukowe daje wiele pożytecznych i sprawdzalnych wiadomości. Zatem poznanie to jest wartościowe, ważne kulturowo. Jeśli zatem nauka nie odkryła istnienia Boga, trzeba zgodzić się z tym, że Boga nie ma.

Celem każdej nauki jest poznanie prawdy, czyli uzyskanie wiedzy zgodnej z rzeczywistością. Nauki przyrodnicze jednak nie mają jednego przedmiotu badania (na przykład fizyka bada stronę materialną świata i przemiany, jakim materia ulega, biologia opisuje i wyjaśnia formy życia), nie mają też jednej metody zdobywania wiedzy o rzeczywistości i nie zawsze jest ich celem uzyskanie ostatecznej wiedzy o świecie. Z tej racji faktycznie w naukach przyrodniczych nie pojawia się problem Boga (Absolutu). Nie zmerają one wprost do wytworzenia Jego teorii, bo nie mogą tego zrobić. Nie jest to ich celem właściwym, nie mają ku temu środków ani nie pozwala na to ich specyfika. Cel ten stawia sobie przede wszystkim filozofia (metafizyka). Na jej gruncie – a nie chemii, astronomii czy biologii – pojawia się poznanie Absolutu (Boga) i Jego teoria. Filozofia jest nauką, ale nie w rozumieniu nauk przyrodniczych.

Dlatego w sensie właściwym prawdziwa jest teza przeciwna, która głosi, że nauka (filozofia) dochodzi do poznania istnienia Boga i dowodzi Jego istnienia jako istnienia Absolutu.

Ponadto przyjmując tezę, że „nie ma Boga, bo nauka Go nie odkryła,” zakłada się faktycznie niepoprawne rozumowanie. Teza bowiem „Bóg nie istnieje” ma wynikać z dwóch przesłanek: pierwszej – „istnieje tylko to, co odkryła nauka”, oraz drugiej – „nauka nie odkryła Boga”. Obie przesłanki są fałszywe, w związku z tym ich konkluzja „Bóg nie istnieje” nie może być wartościowa poznawczo, nie jest logiczna, racjonalna.

Ateizm jako negacja Boga jest stanowiskiem wtórnym w stosunku do myśli o Bogu, która powstaje u człowieka spontanicznie, jest opracowywana i pogłębianiana w filozofiach (głównie metafizyce), dopełniana w religiach, w naszej kulturze w chrześcijaństwie, które poprzez przyjęcie prawd objawionych gruntuje i poszerza filozoficzną wiedzę o Bogu. Rozum i wiara dopełniają się w poznaniu Boga. Ateizm w naszej kulturze jest więc przede wszystkim negacją (czy deformacją) idei Boga przyjętego w chrześcijaństwie, związanego z chrześcijańską kulturą. Powstaje pytanie, jak możliwa jest negacja Boga (ateizm) i jakie są przyczyny tego zjawiska, jakim jest [ateizm] w różnych postaciach? Możliwość zanegowania istnienia Boga ostatecznie związana jest ze statusem bytowym i poznawczym Boga i człowieka. Bóg jako byt transcendentny ontycznie, jest także transcendentny poznawczo. Istnienie Boga nie jest człowiekowi dostępne poznawczo wprost, na mocy doświadczenia. Poznanie Boga przez człowieka ma zawsze charakter pośredni, dokonuje się na podstawie poznania świata bytów dostępnych w doświadczeniu, dla których szuka się racji istnienia. Mamy tu do czynienia z rozumowaniem, wnioskowaniem, poznaniem refleksyjnym, w które może wkraść się błąd. Poza tym, człowiek może stwierdzić konieczność przyjęcia tezy o istnieniu Boga, nie może natomiast poznać Jego Istoty (Natury) w sposób wyczerpujący — ani w poznaniu filozoficznym, ani nawet w religii i teologii. Bóg dla człowieka nigdy nie przestaje być Tajemnicą, nigdy nie można Go poznać w pełni; Bóg pozostaje „znany jako nieznan”. Ze strony człowieka dochodzą jeszcze wielostronne uwarunkowania. Człowiek wprawdzie jest zdolny do poznania, że Bóg istnieje, jest *capax Dei*, posiada naturalne pragnienie poznania Boga, w naturalnych (racjonalnych) dociekaniach dotyczących Boga natrafia jednak na wiele trudności i przeszkód i może błędzić w tej najważniejszej dla człowieka dziedzinie. Stwierdza to św. Tomasz z Akwinu, mówiąc, że naturalnym rozumem poznaje Boga niewielu ludzi, po długim czasie dociekań oraz z domieszką błędów. Istnieją obiektywne przyczyny trudności w uznaniu istnienia Boga czy powodujące jego negację, na które zwrócił uwagę Akwinata, a które — jak pokazują dzieje ateizmu — są zawsze aktualne. Są to: (1) istnienie zła fizycznego i moralnego, które dla wielu ludzi stanowi trudność w przyjęciu istnienia Boga jako Stwórcy świata. Świat wydaje się zbyt zły, aby mógł być dziełem wszechmocnego Boga, który jest Pełnią Dobra. Istotowo Dobry Bóg i obecność zła w Jego dziełach dla wielu wydaje się nie do pogodzenia, i dlatego może stać się powodem odrzucenia Boga; (2) charakter ludzkiego rozumu i ludzkiej woli, przez które człowiek działa. Dzięki rozumowi człowiek poznaje prawdę, dzięki woli łączy się z dobrem (miłość). Władze te stanowią o istocie człowieczeństwa człowieka, jednak będąc władzami przygodnego

człowieka, nie są to jednak władze absolutne. Zarówno rozum, jak i wola, które powinny ze sobą harmonijnie współpracować, są narażone na możliwość pomyłek i niewłaściwe relacje w dziedzinie poznawania prawdy o Bogu. Najczęstsze przyczyny negacji Boga mają charakter poznawczy (teoriopoznawczy) oraz wolitywno-moralny. Są to: (a) zasada immanencji oraz agnostycyzm we wszystkich postaciach, horyzontalizacja poznania (Kant, Hume, Comte); (b) proces decentralizacji i depersonifikacji Boga (Spinoza, Fichte, Schelling, Hegel); (c) proces deifikacji (ubóstwienia) człowieka (Feuerbach, Marks, Nietzsche, Sartre); (d) dominacja woli nad rozumem (wybór, opcja).

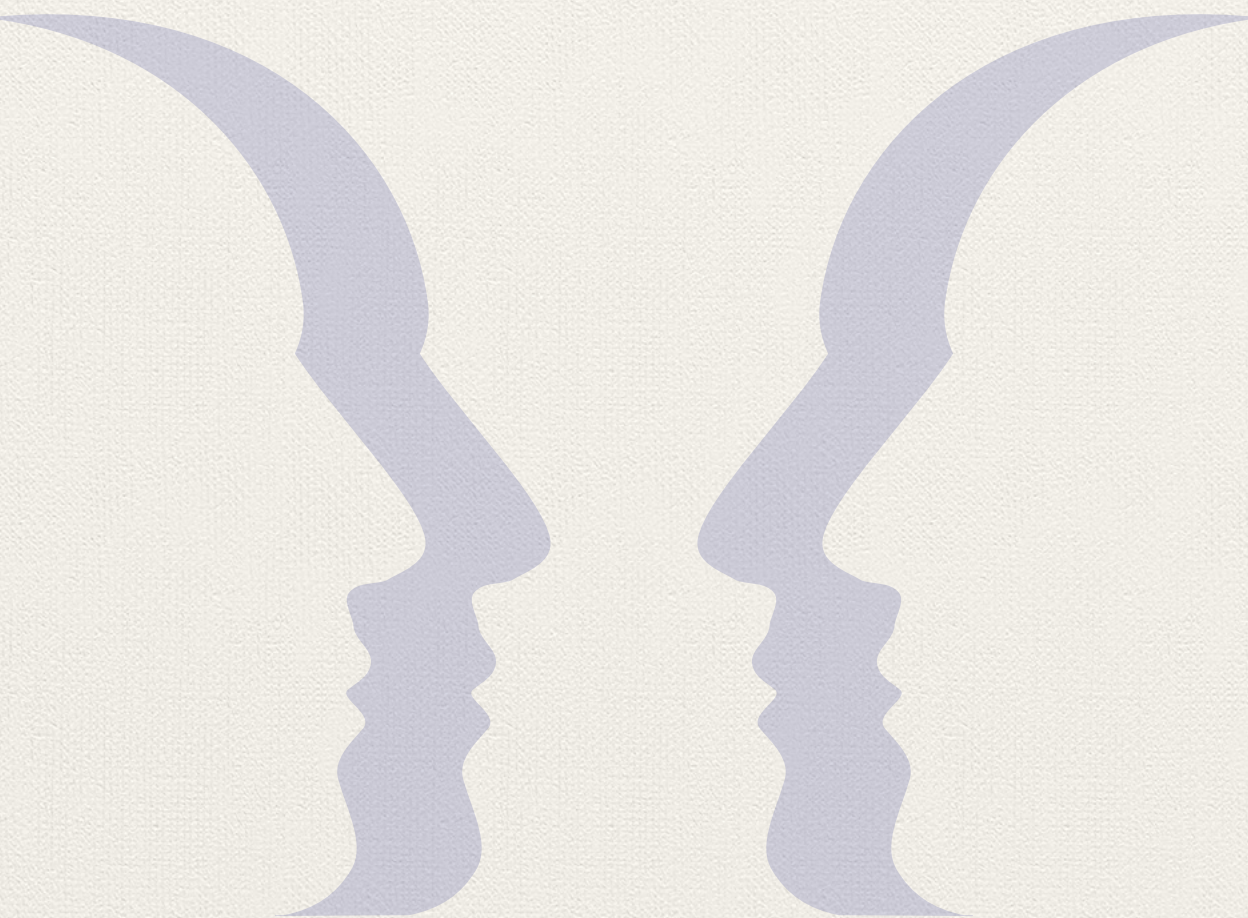
#### Ważne terminy

- ▶ ateizm
- ▶ bezbożnictwo
- ▶ laicyzm
- ▶ teizm
- ▶ materializm
- ▶ naturalizm
- ▶ ewolucjonizm
- ▶ sekularyzm

## ZADANIA

1. Dlaczego samo poznanie istnienia Absolutu nie może być tożsame z religią?
2. Co powoduje, że agnostycyzm jest stanowiskiem prowadzącym do laicyzmu i ostatecznie ateizmu?
3. Dlaczego, Twoim zdaniem, fakt istnienia zła w świecie jest dla wielu osób argumentem skłaniającym do negacji istnienia Boga?
4. Uzasadnij, że istnienie Boga i Bożej Opatrzności nie wyklucza istnienia ludzkiej wolności.
5. Z jakiego powodu fizyk lub chemik nie może (odpowiedzialnie, racjonalnie) na polu swych dyscyplin naukowych tworzyć teorii Boga?
6. Jakie założenia leżą u podstaw tezy: „Bóg jest tylko naszą ideą”?
7. Dlaczego, według Ciebie, filozoficzna argumentacja za istnieniem Boga powinna być znana ludziom religijnym?
8. Na czym polega zło bezbożnictwa i w jakiej mierze umożliwia je ateizm?
9. Zobacz, przeczytaj:
  - Włodzimierz Dłubacz, *Nowy ateizm?* – znajdź w sieci.
  - Wojciech Roszkowski, *Skąd się wzięła „moda na ateizm”* – znajdź w sieci.

## MATERIAŁY POMOCNICZE





*Designed by Photogenica*

## SŁOWNIK POJĘĆ I KATEGORII FILOZOFICZNYCH

**Aborcja** (łac. *aboriri, abortire* – ginąć, niknąć) – bezpośrednie i zamierzone uśmiercenie człowieka przed urodzeniem.

**Aksjomat** (gr. *aksioma* – godność, poważanie, wartość) – bazowe zdanie, którego nie trzeba dowodzić.

**Alienacja** (łac. *alienus* – obcy, cudzy) – wyobcowanie, izolacja, wynaturzenie prowadzące do utraty tożsamości, najczęściej związane ze zamianą środków na cel i celu na środki.

**Anomia** (gr. *á* – nie, *nomos* – prawo) – brak prawa, brak normy lub reguły postępowania, bezprawie.

**Antropozofia** (gr. *ánthropos* – człowiek, *sophía* – mądrość) – ideologia bazująca na gnostycznym nurcie ezoteryki europejskiej wypaczająca zbawczą rolę Chrystusa. Jej celem jest indywidualne przyspieszenie rozwoju człowieka, które przebiegać ma w trzech etapach: faza ścisłego związku ze światem duchowym, faza emancypacji (wyzwolenia), faza powrotu do świata duchowego z zachowaniem podmiotowości i niezależności względem bóstwa.

**Antypedagogika** (gr. *país* – dziecko, *agōgós* – przewodnik, *paidagogos* – prowadzący dziecko) – czerpiąca swe pomysły z ideologii postmodernizmu koncepcja

„wychowania bez wychowania”, w której akcentuje się wolność dziecka (dobrowolność) do samodecydowania i ogranicza się rolę wychowawcy (rodzica, nauczyciela) jedynie do wspierania, towarzyszenia.

**Apatia** (á – nie, *pathos* – uczucie, namiętność, doświadczenie) – stan obniżonej wrażliwości na bodźce emocjonalne i fizyczne; w myśli etycznej stoików stan braku życia emocjonalnego, konieczny do osiągnięcia szczęścia.

**Areligijność** – postawa charakteryzująca się obojętnym stosunkiem do spraw religii, brakiem religijności.

**A priori** (łac. *prior* – wcześniejszy) – przyjęte odgórnie; przedsąd; kryterium, założenie, warunek uznawania wartości sformułowań i uzasadnień głoszonej teorii.

**A posteriori** (łac. *posterior* – późniejszy) – przyjęte po poznaniu faktów; w wyniku poznania opartego na doświadczeniu.

**Absolut** (łac. *absolutus* – zupełny, doskonały, bezwarunkowy, bezwzględny) – byt doskonały, pierwotny, samoistny, nieograniczony i nieuwarunkowany oraz niezależny, który rację swojego istnienia i swoich kwalifikacji (treściowego uposażenia) posiada w sobie, a nie w innym bycie.

**Abstrakcja** (łac. *abstractio* – odrywanie, oddzielanie, zatrzymywanie) – w filozofii jest to czynność intelektu polegająca na oddzielaniu jakiejś właściwości rzeczy i formułowaniu na jej podstawie pojęcia (abstraktu), czyli poznawczego obrazu.

**Absurd** (łac. *absurdus* – niewłaściwy, niestosowny, absurdalny) – sytuacja, sformułowanie lub myśl wewnętrznie sprzeczna lub pozbawiona sensu.

**Agnostycyzm** (gr. *agnostos* – niepoznawalny) – stanowisko teoriopoznawcze, które głosi niepoznawalność czegokolwiek albo określonego przedmiotu (np. Boga) czy kategorii przedmiotów (np. bytów niematerialnych).

**Aksjomat** (gr. *aksióma* – godność, poważanie, wartość) – bazowe zdanie, którego nie trzeba dowodzić.

**Akt i możność** (łac. *actus – potentia*) – składniki jednego bytu (wzajemnie przyporządkowane) przybierające postać odpowiednio formy i materii, substancji i przypadłości, istnienia i istoty, a więc tego, co determinujące, i tego, co determinowane, podporządkowujące i podporządkowane.

**Analogia** (gr. *aná* – po; *légein* – składać, mówić) – odpowiedni stosunek, proporcja; podobieństwo pomiędzy tym, co zasadniczo różne.

**Anamneza** (gr. *anámnēsis* – przypomnienie) – ponowne odkrywanie posiadanej wiedzy; w filozofii jest to teoria epistemologiczna, zgodnie z którą ludzkie poznanie to proces przypominania.

**Anarchizm** – (gr. *ánarchos* – brak przywódcy) – doktryna polityczna i ruch społeczny odrzucające istnienie przywódcy, najwyższej władzy oraz przymusowych form hierarchii.

**Antropologia filozoficzna** (gr. *ánthropos* – człowiek, *logos* – myśl, rozważanie, wyjaśnienie) – rozumiejąca-wyjaśniająca interpretacja bytu ludzkiego oraz sposobów jego działania.

**Antyhellenizm** – podważanie wartości kultury greckiej oraz jej wpływu na współczesną kulturę i sztukę.

**Antyokcydentalizm** (łac. *occidentalis* – zachodni) – przekonanie, zgodnie z którym wiarę trzeba oczyścić z naleciałości, jakie przyniosła ze sobą filozofia zachodnia.

**Antynatalizm** (łac. *nasci* – rodzić się, powstawać) – stanowisko przypisujące negatywną wartość ludzkiej prokreacji.

**Aporia** (gr. *aporia*) – trudność, kwestia sporna, problem do rozstrzygnięcia.

**Arché** (gr. *arché* – zasada, początek, źródło, przyczyna) – praelement, praprzyczyna, za pomocą której ostatecznie wyjaśnia się powstanie wszechświata.

**Areté** (gr. *areté* – dzielność, cnota) – maksimum zdolności, efektywności, możliwości działania oraz sprawności człowieka w realizowaniu dobra.

**Aretologia** (gr. *areté* – dzielność, cnota; *logos* – myśl, rozważanie, wyjaśnienie) – jeden z podstawowych działów etyki i teologii moralnej, którego przedmiotem są cnota, rozumienie i klasyfikacja oraz wzajemnie relacje pomiędzy poszczególnymi składnikami cnoty, sposoby jej osiągnięcia i zachowania oraz relacja cnoty do szczęścia.

**Argumentacja** (łac. *argumentatio*) – czynność myślowo-słowna, która – poprzez użycie argumentów (racji) – ma zaprowadzić do wywołania w odbiorcy

określonych przekonań, ocen lub podjęcia określonej decyzji i określonego działania.

**Ateizm** (gr. *a* – nie, *theós* – bóg) – doktryna lub postawa egzystencjalna wyrażająca się negacją istnienia Boga.

**Atomizm** (gr. *átomos* – niepodzielny) – doktryna filozoficzna i naukowa, zgodnie z którą rzeczywistość lub pewna jej część redukuje się do niepodzielnych elementów prostych (atomów), a wiedza o całej rzeczywistości do wiedzy dotyczącej elementów ją tworzących.

**Autarkia** (gr. *autós* – sam, *arkéin* – wystarczyć) – samowystarczalność, niezawisłość wobec kogoś lub czegoś.

**Autonomia** (gr. *autós* – sam, *nomos* – prawo) – właściwość polegająca na samostanowieniu o sobie lub kierowaniu się własnymi prawami.

**Autorytet** (łac. *auctoritas* – wpływ, znaczenie, powaga, władza) – w sensie ogólnym jest to człowiek uznany za wiarygodne źródło prawdy dotyczącej doniosłej dziedziny życia, jak również wzór do naśladowania.

**Bezbożnictwo** – zwalczanie i brak kultu Boga, jak również walka i nienawiść oraz przemoc w stosunku do konkretnych wyznawców danej religii.

**Bioetyka** (gr. *bios* – życie, *ethos* – obyczaj, sposób postępowania) – dział etyki zajmujący się ustalaniem ocen i norm moralnych w związku z ingerencją w życie ludzkie w granicznych sytuacjach jego powstawania, trwania i śmierci.

**Błąd antropologiczny** (gr. *ánthropos* – człowiek) – niezrozumienie tego, kim jest człowiek, które prowadzi do jego redukcjonistycznej wizji opartej na materializmie i naturalizmie.

**Błąd logiczny** – rodzaj błędu poznawczego polegającego na ukrytym naruszeniu reguł poprawnego rozumowania; wszelkie nieprawidłowości w zdobywaniu, formułowaniu i uznawaniu oraz przekazywaniu rezultatów poznania.

**Bóg** (gr. *Theós*, łac. *Deus*) – Byt Najdoskonalszy, który jest niezależny od świata i człowieka, konieczny i będący przyczyną całej rzeczywistości.

**Brak** (łac. *privatio*) – to, co powinno być w danym podmiocie ze względu na jego naturę, a czego nie ma.

**Brzydota** (łac. *foedus* – brzydki, haniebnny, *turpis* – brzydki, podły, paskudny) – brak elementów istotowych lub przypadłościowych w bycie; w sztuce brak harmonii, doskonałości i światła.

**Byt** (gr. *ousía* – substancja, łac. *ens* – jeden) – coś, co jest, co istnieje.

**Byt konieczny** – byt, który nie może nie być, który istnieje w sobie i przez siebie.

**Cel** (gr. *telos*, łac. *finis*) – to, ze względu na co następuje działanie; to, co stanowi kres działania.

**Celowość** – powszechny i analogiczny charakter działań, które skierowane są do celu.

**Ciało ludzkie** (gr. *soma*, łac. *corpus*) – element, który wraz z duszą konstituuje byt ludzki; układ tkanek i narządów, które składają się na organiczną całość – człowieka.

**Cnota** (gr. *areté*, łac. *virtus*) – trwałą dyspozycja do moralnie dobrego działania; stała skłonność woli do czynienia dobra.

**Creatio ex nihilo** – stworzenie z niczego; teologiczna i filozoficzna teoria głosząca, że świat nie powstał z wcześniej istniejącego substratu, lecz został powołany do istnienia w całości przez Stwórcę.

**Cywilizacja** (łac. *civis* – obywatel) – określona forma życia zbiorowego człowieka; kultura człowieka w wymiarze społecznym; metoda organizacji życia społecznego.

**Cywilizacja łacińska** – cywilizacja ukształtowana w średniowieczu, dzięki wychowawczej działalności Kościoła katolickiego, której fundamentami są filozofia grecka, prawo rzymskie i chrześcijańska wizja człowieka jako osoby; to inaczej cywilizacja Zachodu.

**Czas** (łac. *tempus*) – sposób bytowania bytu przygodnego; miara zmiany, ruchu; okres, nieprzerwany ciąg chwil mierzony jakimś zjawiskiem periodycznym, zwykle obrotem Ziemi dookoła osi; odliczanie poszczególnych momentów „teraz” ze względu na to, co „wcześniej”, i to, co „później”.

**Człowiek** (gr. *ánthropos*, łac. *homo*) – konkretnie żyjący byt natury cielesno-duchowej.

**Czyn** (łac. *actus* – postępowanie, działanie) – świadomy i dobrowolny akt podmiotu osobowego (działanie lub zaniechanie działania) poprzedzony decyzją i mający określone skutki (prawne, moralne, praktyczne).

**Dasein** (niem. tu-bycie) – sposób bytowania, istnienia człowieka; w filozofii niemieckiej rzeczywiste i realne istnienie bytu, sposób ujawniania się rzeczy jako bytu.

**Decyzja** (łac. *decisio* – postanowienie) – świadomy i wolny wybór bytu osobowego, powstały dzięki rozumowi i wolnej woli; to inaczej autodeterminacja, zmierzająca do podjęcia konkretnego wolnego działania, czynu.

**Definicja** (łac. *definitio, definire* – odgraniczać, określać) – krótkie, lecz pełne określenie, które zmierza do jednoznacznej charakterystyki jakiegoś przedmiotu.

**Deizm** (łac. *Deus* – bóg) – pogląd teologiczno-filozoficzny uznający istnienie osobowego Boga, który powołał świat, ale nie ma wpływu na jego dalsze losy.

**Demiurg** (gr. *demiourgós* – rękodzielnik, rzemieślnik) – budowniczy i organizator świata (koncepcja boga w filozofii Platona).

**Demokracja** (gr. *demos* – lud, obywatele; *kratos* – władza, siła) – ustrój polityczny, w którym władzę sprawuje lud (obywatele).

**Dialog** (gr. *día* – przez, *logos* – słowo, łac. *diálogos*) – wymiana słów pomiędzy przynajmniej dwoma rozmówcami.

**Día tí** (gr. *día tí* – dlaczego?, łac. *propter quid* – dzięki czemu?) – naukotwórcze pytanie zmierzające do odkrycia przyczyn istnienia i działania świata, osób i rzeczy.

**Dobro** (gr. *agathón*, łac. *bonum*) – powszechna właściwość bytów; określenie wartości użytecznej rzeczy; kwalifikacja czynu moralnego, to, co budzi pożądanie i co ma moc doskonalenia.

**Dobro wspólne** (łac. *bonum commune*) – podstawowe spoiwo życia społecznego.

**Dogmatyzm** (gr. *dogma* – opinia, doktryna, nauka) – pogląd teoriopoznawczy, zgodnie z którym prawda istnieje i jest poznawalna; przekonanie oparte na trwałych zasadach poznawczych, moralnych i religijnych oraz obojętne na zmieniające się mody, uwarunkowania społeczne czy kontekst.

**Doksa** (gr. *doksa* – mniemanie, opinia) – potoczne przekonanie dotyczące określonego stanu rzeczy, stanowiące raczej subiektywną opinię niż rzetelną wiedzę.

**Doskonałość** (łac. *perfectio* – dokonanie, spełnienie) – najwyższy akt bytu, bytowanie bez braku, najpełniejszy akt istnienia.

**Doświadczenie** (łac. *experientia*) – spontaniczne poznanie czegoś, co istnieje; rezultat aktu poznania.

**Dowód** (łac. *demonstratio, argumentatio*) – uzasadnienie jakiejś tezy; rozumowanie uzasadniające jakiś sąd w sposób niezawodny i na podstawie przyjętych wcześniej (i już uzasadnionych) sądów.

**Dowodzenie** (łac. *demonstratio, argumentatio*) – czynność polegająca na ukazywaniu przedmiotu (faktu) i podawaniu koniecznej przyczyny jego zaistnienia.

**Dualizm** (łac. *dualis* – podwójny) – opozycyjna i wykluczająca się dwoistość rzeczy, zasad, wartości i poglądów.

**Duch** (gr. *noús, pnéuma*, łac. *spiritus*) – podstawowy składnik rzeczywistości, będący nośnikiem życia; zasada jednocząca, porządkująca i ożywiająca.

**Dusza ludzka** (gr. *psyché*, łac. *anima*) – czynnik ożywiający ludzkie ciało; pierwsze źródło ludzkiego poznania; racja tożsamości człowieka.

**Dyktatura** (łac. *dictatura* – nieograniczona władza) – forma sprawowania władzy w sposób nieograniczony i arbitralny.

**Dylemat** (gr. *dilémmatos* – podwójne twierdzenie) – schemat rozumowania lub rozumowanie nierozwiązywalne; konieczność wyboru pomiędzy dwoma wykluczającymi się działaniami uznawanymi za jednakowo powinne lub jednakowo niewłaściwe (złe).

**Dyskusja** (łac. *discussio* – badanie, roztrząsanie) – rodzaj sporu, który charakteryzuje się niezgodnością poglądów w jakiejś kwestii, a który strony sporu próbują uzgodnić.

**Dyskurs** (łac. *discursus* – bieganie tam i z powrotem, wielokierunkowy ruch) – sposób organizacji języka (według określonych reguł), za pomocą którego wyznacza się granice tego, co da się powiedzieć na dany temat, a także warunkujący nasze postrzeganie danego problemu.

**Edukacja** (łac. *educare* – karmić, hodować, opiekować się) – aktualizacja natury ludzkiej, głównie w aspekcie poznania; zorganizowana społecznie i celowo działalność, zmierzająca do utrwalania głównie cnót intelektualnych, moralnych, artystycznych i religijnych.

**Egoizm** (łac. *ego* – ja) – zainteresowanie samym sobą oraz skłonność do postępowania, w którym naczelnym kryterium jest własna korzyść.

**Egzystencja** (łac. *existentia*) – sposób bytowania człowieka.

**Ekonomika** (gr. *oikos* – dom, środowisko życia rodzinnego, gr. *nomos* – łac. *oeconomica*) – dział etyki (obok etyki indywidualnej i polityki), zajmujący się usprawnieniem człowieka do dobrego życia we społeczności domowej; sztuka i nauka umiejętnego gospodarowania.

**Eksperyment** (łac. *experimentum* – doświadczenie, badanie) – zbiór działań prowadzących do określonej reakcji i określonego zjawiska w warunkach pozwalających kontrolować i obserwować istotne czynniki.

**Emancypacja** (łac. *emancipatio* – wypuszczenie z rąk) – w prawie rzymskim było to wyzwolenie spod władzy ojcowskiej; współcześnie wyjście ze stanu zniewolenia i otrzymanie pełni praw.

**Empiryzm** (gr. *empeiria* – doświadczenie) – stanowisko, zgodnie z którym naczelną lub wyłącznie rolę w poznaniu odgrywa doświadczenie.

**Empiryzm genetyczny** (gr. *empeiria* – doświadczenie, *génésis* – źródło, początek, pochodzenie) – zapoczątkowana przez Arystotelesa filozoficzna teoria wyjaśniająca fakt poznawania, wskazująca na poznanie zmysłowe jako na pierwszy i konieczny jego etap.

**Entelécheia** – akt doskonałości.

**Epistemologia** (gr. *epistéme* – wiedza, poznanie, *logos* – myśl, rozważanie, wyjaśnienie) – filozoficzna nauka o poznaniu, zwana też teorią poznania.

**Epikureizm** – jeden z trzech ważnych systemów filozoficznych epoki hellenistycznej, w ramach którego podejmuje się zagadnienia etyczne oraz problem szczęścia i możliwości jego osiągnięcia. Szczęście, wedle tego stanowiska, polega na doznawaniu przyjemności i braku przykrości.

**Erystyka** (gr. *eris* – spór) – sztuka przekonywania, której celem jest zdobycie zwycięstwa w sporze przy użyciu nieuczciwych lub niepoprawnych (naruszających reguły wnioskowania) technik perswazyjnych.

**Estetyka** (gr. *áisthesis* – wrażenie zmysłowe) – nauka o sztuce i jej wartości.

**Etyka** (gr. *ethos, praxis* – obyczaj, sposób postępowania) – filozoficzna teoria zajmująca się czynami ludzkimi pod kątem poznania ich dobra lub zła, a także usprawnienie człowieka do dobrego życia. W filozofii klasycznej dzieli się na: etykę indywidualną, ekonomikę i politykę.

**Ethos, logos, pathos** – typy perswazji retorycznej odwołujące się kolejno do: (1) autorytetu mówcy, tradycji i obyczajów; (2) rozumu słuchaczy poprzez ukazanie logicznych następstw lub naukowych uzasadnień; (3) uczuć i emocji słuchaczy, które miałyby skłonić ich do określonego działania.

**Ewolucjonizm** (łac. *evolutio* – rozwijanie) – pogląd odnoszący się do faktu i sposobów dokonujących się w świecie przemian. Może dotyczyć całości świata lub jego części. Wedle tego stanowiska przemiany są stopniowym i następującym po sobie rozwojem.

**Eudajmonizm** (gr. *eudaimonia* – pełne szczęście, pomyślność, dobrobyt, bogactwo) – teoria szczęścia; pogląd etyczny, zgodnie z którym szczęście jest ostatecznym celem i najwyższym dobrem człowieka oraz polega na byciu doskonałym przez dobro; stanowisko etyczne głoszące, że czyn jest moralnie powiny ze względu na swą szczęściorodność.

**Fakt** (łac. *factum* – to, co zostało uczynione) – zdarzenie lub obiektywnie istniejący (w określonym czasie i przestrzeni) stan rzeczy.

**Fakt kulturotwórczy** – wytwór człowieka, który realnie służy człowiekowi, doskonalą go.

**Fakt kulturowy** – każdy wytwór człowieka; nie każdy fakt kulturowy jest kulturotwórczy.

**Falsz** (gr. *pséudos*, łac. *falsum*) – niezgodność zachodząca pomiędzy intelektem twórczym i jego przedmiotem wyrażona za pomocą sądu niezgodnego ze stanem faktycznym.

**Fatalizm** (łac. *fatum* – wyrok bogów, los, przeznaczenie) – stanowisko i wiara w przeznaczenie, konieczne prawo kosmiczne, które kieruje losem ludzi.

**Feminizm** (łac. *femina* – kobieta) – doktryna i ruch społeczny, u podstaw którego leży przekonanie o krzywdzącym i nieuprawnionym podporządkowaniu kobiet mężczyznom.

**Fenomenologia** (gr. *phainómenon* – zjawisko, *logos* – myśl, rozważanie, wyjaśnienie) – nauka o fenomenach jako bezpośrednio poznawalnych faktach.

**Fideizm** (łac. *fides* – wiara) – pogląd, w którym akcentuje się rolę wiary w ludzkim poznaniu kosztem rozumu i racjonalności.

**Filantropia** (gr. *philein* – miłować, *ánthropos* – człowiek) – idea czerpiąca inspirację z idei humanitaryzmu, która źródło pomocy i dobroczynności widzi w naturalnym dla człowieka dążeniu do zaspokajania potrzeb jednostek, wspólnot i społeczności w imię tzw. solidaryzmu społecznego oraz uczestnictwa każdego człowieka w człowieczeństwie.

**Filozofia** (gr. *phília* – miłość, przyjaźń; *sophía* – mądrość) – metodycznie uporządkowany i zorganizowany typ poznania rzeczywistości, nakierowany na odkrycie jej ostatecznych przyczyn i wyjaśnienia istoty bytów. Celem filozofii jest poznanie ostatecznej prawdy o wszystkim, co istnieje, oraz uczynienie człowieka mądrym.

**Forma** (gr. *morphé*) – element bytu organizujący jego materialną treść oraz nadający mu tożsamość.

**Fundamentalizm** (łac. *fundamentalis* – podstawowy) – doktryna światopoglądowa i religijna, zgodnie z którą życie we wszystkich wymiarach podlega rygorystycznie rozumianym zasadom, i przeciwstawiająca się jakimkolwiek modyfikacjom. Zasady te są zazwyczaj przyjmowane na mocy arbitralnego, apriorycznego wyboru i nie podlegają uzasadnieniu ani jakiegóż krytyce.

**Geneza** (gr. *génesis* – źródło, początek, pochodzenie) – zespół przyczyn lub warunków stojących u podstaw powstania i rozwoju danej rzeczy, zjawiska, pojęcia.

**Globalizm** (łac. *globare* – tworzyć kulę, gromadzić się) – zbiór przekonań i poglądów, zgodnie z którymi należy wykorzeniać narody z ich własnej tradycji w celu utworzenia nowej i rzekomo wspólnej kultury. Trend ekonomiczno-polityczny dążący do zniesienia barier państwowych, ograniczających swobodny przepływ towarów, usług, osób, produkcji i operacji finansowych w skali całego świata, a następnie do utworzenia jednego rządu światowego.

**Gnoza** (gr. *gnosis* – poznanie, wiedza) – postulowana, tajemna wiedza dla wybranych, dzięki której, zdaniem gnostyków, może dokonać się wyzwolenie (zbawienie) człowieka; ruch religijny i kulturowy łączący różne stanowiska, głoszący gnozę.

**Godność** (łac. *dignitas hominis*) – właściwość bytu osobowego wynikająca z jego osobowej struktury, a więc tego, że istnieje w sobie i dla siebie; jest podstawą do traktowania każdego człowieka zawsze jako celu, a nigdy jako środka.

**Hedonizm** (gr. *hedoné* – przyjemność, rozkosz) – postawa, w której najwyższym dobrem jest doznawanie przyjemności i unikanie przykrości.

**Hellenizm** (gr. *Elláda* – Grecja) – stanowisko, w którym podkreśla się doniosłość i wpływ kultury greckiej na współczesną kulturę i sztukę.

**Heroizm** (gr. *heros* – bohater) – najwyższa forma męstwa, przejawiająca się w szlachetnym postępowaniu moralnym, zwłaszcza w obliczu zła i trudności.

**Hermeneutyka** (gr. *hermeneutike*) – sztuka i teoria tłumaczenia, wyjaśniania i interpretowania znaczenia i sensu tekstów, różnych wypowiedzi i stanowisk.

**Heurystyka** (gr. *eureka* – znalazłem, *heurisko* – znajduję) – metoda zmierzająca do wykrycia wiedzy o nowych faktach; metoda wyszukiwania związków między faktami, polegająca na stawianiu hipotez i następnie udowadnianiu ich.

**Hierarchia dóbr** – uporządkowane i odpowiadające porządkowi zawartemu w realnej rzeczywistości uszeregowanie rodzajów dóbr: dobra godziwego (łac. *bonum honestum*), dobra użytecznościowego (łac. *bonum utile*) i dobra przyjemnościowego (łac. *bonum delectabile*).

**Hipoteza** (gr. *hypóthesis* – założenie, przypuszczenie, domniemanie, przesłanka) – odpowiedź na jakieś pytanie, mająca charakter prowizoryczny (roboczy), której prawdziwość nie została jeszcze rozstrzygnięta.

**Historia filozofii** (gr. *historía* – badanie, przekaz, dzieje) – dyscyplina przedstawiająca w sposób uporządkowany dzieje filozofii.

**Historyzm** (gr. *historía* – badanie, przekaz, dzieje) – stanowisko na gruncie metodologii nauk humanistycznych, zgodnie z którym nasze poznanie w poszczególnych dziedzinach jest uwarunkowane procesami dziejowymi.

**Homo mensura** – formuła wyrażająca podejście antropocentryczne, zgodnie z którym człowiek jest miarą wszystkiego.

**Hylemorfizm** (gr. *hyle* – materia, *morphé* – forma) – zapoczątkowany przez Arystotelesa pogląd filozoficzny, zgodnie z którym istnieją tylko byty jednostkowe, zbudowane z formy substancjalnej jako określającego aktu oraz z materii jako czystej możliwości.

**Idea** (gr. *idéa* – to, co widoczne, postać, wzór, istota, pojęcie, przedstawienie) – podstawowa kategoria filozofii, która odnosi się do ogólnego przedmiotu poznania.

**Idealizm** (gr. *idéa* – to, co widoczne, postać, wzór, istota, pojęcie, przedstawienie) – stanowisko, zgodnie z którym przedmiotem filozofii są ogólne, konieczne i stałe idee, a nie poznawalne zmysłowo konkretne byty. Potocznie idealizm to postawa człowieka, w której ktoś kieruje się szczytnymi ideami, nie zważając na płynące z tego konsekwencje.

**Ideologia** (gr. *idéa* – to, co widoczne, postać, wzór, istota, pojęcie, przedstawienie, *logos* – myśl, rozważanie, wyjaśnienie) – system leżący u podstaw doktryny politycznej, której celem jest konsekwentne realizowanie określonej wizji życia lub działania człowieka. Od XIX w. ideologie są tym, co ma zastąpić w przestrzeni życia zbiorowym edukację i wychowanie człowieka.

**Iluminaci** (łac. *illuminatus* – oświecony) – grupa osób, która rozpoczęła swoją działalność w epoce oświecenia w Bawarii w 1776 r., sprzeciwiająca się hierarchiom społecznym, postulująca powszechną równość i wolność oraz promująca anarchię – zarówno polityczną, jak i religijną; w 1785 r. ich poglądy zostały uznane przez Kościół katolicki za sprzeczne z zasadami wiary i rozumu, a ich działalność zakazana i oficjalnie zamknięta w 1790 r.

**Immanencja** (łac. *immanens* – pozostający w czymś, *immanere* – pozostawać wewnątrz) – zawieranie się czegoś w czymś, przeciwieństwo transcendencji; w antropologii teoria głosząca pogląd o skończoności bytu ludzkiego oraz jego ograniczeniu do tego, co skończone (człowiek pozostaje tylko częścią kosmosu, świata).

**Implikacja** (łac. *implico, implicare* – obejmować, połączyć, powikłać) – następstwo, konsekwencja, stosunek wynikania zachodzący pomiędzy dwoma zjawiskami.

**Intelekt** (gr. *noús*, łac. *intellectus*) – władza poznawcza właściwa bytom osobowym.

**Intelektualizm etyczny** (łac. *intellectus* – rozum, intelekt, rozumienie) – fałszywe stanowisko w etyce, zgodnie z którym wiedza o tym, co jest dobre moralnie, jest gwarantem dobrego moralnie postępowania.

**Intuicja** (łac. *intuitio, intuitus* – poznanie, patrzenie, zgłębianie) – to jedna z funkcji intelektu, polegająca na dostrzeganiu tego, co wydaje się niepowiązane i zakryte; dogłębny i wstępny w stosunku do dalszego poznania ogląd rzeczywistości.

**Inwencja** (łac. *inventare* – wynaleźć, obmyślać, *inventio* – wynalazek) – zdolność do wynajdywania (odkrywania) nieoczywistych związków przyczynowo-skutkowych.

**Irracjonalizm** (łac. *irrationalis* – nierozumowy) – pogląd filozoficzny, zgodnie z którym istnieją pozarozumowe drogi poznania, takie jak: zmysły (sensualizm), wola (woluntaryzm), emocje (emotywizm), intuicja (intuicjonizm ekstatyczny) i wiara (fideizm).

**Istnienie/akt istnienia** (gr. *éinai*, łac. *esse, existere*) – akt bytu, czyli to, dzięki czemu byt jest.

**Istota** (gr. *éidos*, łac. *essentia*) – to, czym rzecz jest; stały i konieczny element zmieniającej się rzeczy.

**Ja** (gr. *egó*, łac. *ego*) – indywidualium cielesno-psychiczne, będące sprawcą i podmiotem działań.

**Język** – system znaków będących rezultatem procesu poznania, który służy do komunikowania się i formułowania treści.

**Kalokagathía** (gr. *kalós kagathós* – piękno i dobro) – ideał wychowawczy obecny w kulturze antycznej (greckiej), w którym akcentowano konieczność osiągnięcia przez człowieka doskonałości polegającej na byciu pięknym i dobrym.

**Katharsis** (z gr. *oczyszczenie*) – wywodząca się z greckiej tragedii kategoria dotycząca celu obcowania z dziełem sztuki, jakim jest wzbudzenie w widzu litości i trwogi prowadzących do oczyszczenia, udoskonalenia, uwolnienia od braków (zła). Katharsis jako cel sztuki spełnia się w człowieku na drodze poznania prawdy i odrzucenia błędu, niewiedzy; przez wzbudzenie miłości do dobra i odrazy do zła; przez rozbudzenie przeżyć emocjonalnych, które w życiu człowieka stają się wsparciem realizacji dobra.

**Kłamstwo** (gr. *pséudos*, łac. *falsum*) – akt wolnej decyzji człowieka, w którym wyraża on zdanie sprzeczne z poznaną prawdą w celu świadomego wprowadzenia w błąd drugą osobę.

**Kolektywizm** (łac. *collectivus* – zbiorowy) – pogląd filozoficzny uznający prymat (wyższość) zbiorowości (kolektywu) nad człowiekiem. W stanowisku tym postrzega się człowieka jako niesamodzielny element większej i ważniejszej od niego całości.

**Komunizm** (łac. *communis* – wspólny) – postulowana forma ustrojowa życia zbiorowego, a także ideologia (polityczna i ekonomiczna) oparta na braku własności prywatnej, dążąca do kolektywnej (zbiorowej) własności i podziału środków i dóbr.

**Konieczność** (gr. *ananke*, łac. *necessitas*) – stan bytowy, który nie może nie występować, oraz wszystkie inne stany, które z niego wynikają.

**Konkluzja** (łac. *conclusio* – zakończenie, wniosek) – zdanie będące rezultatem procesu myślowego na podstawie uznania innych zdań (przesłanek).

**Konkret** (łac. *concretus* – namacalny, cały, pełny) – przedmiot jednostkowy, złożony, ale stanowiący jedną całość.

**Konwencjonalizm** (łac. *conventionalis* – oparty na umowie) – pogląd, zgodnie z którym wszelkie twierdzenia i teorie mają charakter umowny (są konwencjami), a nie efektem odczytania obiektywnego porządku rzeczy.

**Kosmogonia** (gr. *kosmos* – ład, porządek, wszechświat, *goné* – rodzenie, *gígnesthai* – stawać się, powstawać) – opowiadanie zmierzające do wyjaśnienia i opisanie powstania świata i człowieka, odwołujące się albo do stworzenia *ex nihilo* (z niczego), albo do różnych form emanacji (uzewnętrzniania się czegoś).

**Kosmos** (gr. *kosmos* – ład, porządek) – uporządkowana rzeczywistość świata materialnego.

**Kreacjonizm** (łac. *creo* – stwarzam; łac. *creatio* – stworzenie) – teoria teologiczna lub filozoficzna dotycząca sposobu i racji powstania świata, zgodnie z którą wszechświat nie jest odwieczny, ale ma początek w akcie stwórczym Absolutu – Boga, który z niczego powołuje świat do bytu.

**Kreatywność** (łac. *creatus* – stworzony) – cecha osoby ludzkiej polegająca na umiejętności dostrzegania i tworzenia oczywistych związków przyczynowo-skutkowych, wychodzenie poza przyjęty schemat, ale wciąż w pewnych ramach, czyli w odniesieniu do tego, co istnieje, co jest poznawalne.

**Krytyka** (gr. *kritiké*) – sztuka rozstrzygania domniemanej prawdziwości czegoś (poglądu, kwalifikacji czynu, piękna wytworu).

**Kultura** (łac. *colere* – uprawiać, doskonalić, pielęgnować) – działalność i dzieła człowieka jako bytu osobowego, a więc rozumnego i wolnego.

**Kultura narodowa** – kultura wysoka, duchowa, odróżniająca dany naród od innych narodów; jest wynikiem tradycji przekazywanej z pokolenia na pokolenie; różni się od kultur tzw. społeczności protonarodowych poziomem rozwoju.

**Kultura wysoka** – kultura duchowa, charakteryzująca się prymatem ducha nad materią, pozwalająca człowiekowi-osobie osiągnąć wyższą, duchową doskonałość.

**Laicyzm** (fr. *laïcisme* – niezwiązany z żadną religią) – światopogląd głoszący „potrzebę uwolnienia” przestrzeni publicznej od religii i związku z Bogiem.

**Lex** (łac. *legere* – zbierać, obierać, czytać) – prawo stanowione, ustawa, norma prawna.

**Lex iniqua** – to zespół powstałych norm i ustaw prawnych, które faktycznie nie są prawem z różnych racji, to inaczej pseudoprawo, prawa wrogie człowiekowi, prawa oszukańcze, prawa fałszywe.

**Lex fomitis** – istniejące w każdym człowieku zarzewie zła, którego istotą jest fałszywa miłość siebie samego ponad wszystko, skutkująca pychą, nadmierną i zwyrodniałą miłością dóbr zewnętrznych oraz zwyrodnieniem życia seksualnego; to główne źródło wad w człowieku.

**Liberalizm** (łac. *liberalis* – wolny) – doktryna, zgodnie z którą wolność osobista i polityczna oraz gospodarcza stanowi najwyższy ideał, któremu należy podporządkować życie społeczne.

**Libertarianizm** (łac. *libertas* – wolność, swoboda, niezależność) – etyczno-polityczna doktryna, zgodnie z którą jednostka ma pełną swobodę samoposiadania i pełnej swobody dysponowania sobą i dobrami, jakie posiada.

**Logika** (gr. *logos* – myśl, rozważanie, wyjaśnienie) – dyscyplina naukowa zajmująca się usprawnieniem ludzkiego poznania, myślenia, wnioskowania i orzekania. Jej celem jest udoskonalenie ludzkiego rozumu we wszystkich jego funkcjach i działaniach.

**Logos** (gr. *lógein* – zbierać, mówić, myśleć, porządkować, układać) – zdaniem Heraklita i wielu innych filozofów zasada metafizyczna kierująca światem i człowiekiem; to, co nadaje ład i porządek.

**Lud** – typ zbiorowości ludzkiej (tzw. zbiorowość protonarodowa), powstałej na skutek zrzeszenia się pokrewnych sobie plemion, na gruncie wspólnego języka, kultury, regionu zamieszkania, pochodzenia.

**Magia** (łac. *magicus* – czarodziejski, magiczny) – zespół rytualnych czynności, które umożliwiają domniemany wpływ na siły wyższe, a więc pozwalają zapanować nad biegiem wydarzeń dzięki wiedzy tajemnej dostępnej wybranym jednostkom.

**Maksyma** (łac. *sententia* – najważniejsza myśl) – ogólna i podstawowa zasada postępowania, wyrażona w postaci zwięzłej i dobitnej sentencji, często o charakterze rady lub nakazu.

**Manicheizm** – powstały w II w. ruch religijny i gnostycki, zapoczątkowany przez perskiego księcia Maniego, stanowiący połączenie zoroastryzmu, buddyzmu i chrześcijaństwa, głoszący dualizm i akcentujący rolę poznania w procesie wyzwania się spod wpływu zła.

**Manipulacja** (łac. *manipulus* – garść, pęk) – wywieranie wpływu na drugą osobę i społeczeństwo za pomocą nieuczciwych (niejawnych, niezgodnych z zasadami moralnymi, opartych na kłamstwie, niedopowiedzeniu lub pochlebstwie) technik, służące do osiągnięcia zamierzonego celu.

**Materia** (gr. *hyle*, łac. *materia* – tworzywo, budulec) – element bytu; to, z czego coś powstaje.

**Materializm** (łac. *materialis* – dotyczący materii) – stanowisko teoretyczne, zgodnie z którym materia jest jedynym tworzywem rzeczywistości, jedynym bytem i jego rodzajem. Potocznie materializm to postawa człowieka charakteryzująca się złym moralnie przywiązaniem do dóbr materialnych.

**Mądrość** (łac. *sapientia*) – najwyższy rodzaj wiedzy opartej na odkryciu podstawowych przyczyn i rozumieniu ostatecznych zasad istnienia i działania świata.

**Mesjanizm** (gr. *Christos* – Mesjasz) – koncepcja wybraństwa religijnego, które wiąże się z koniecznością realizacji przez naród wybrany jego misji dziejowej, która da mu siłę, bogactwo, ogólną szczęśliwość, opiekę jedynego Boga, ale także dominację w świecie.

**Metafizyka** (gr. *ta metá ta physiká* – to, co po fizyce) – specyficzny typ poznania (racjonalnie zasadny i intelektualnie sprawdzalny) nakierowany na odkrycie ostatecznych przyczyn istnienia i działania realnie istniejącego świata, osób i rzeczy; synonim realistycznie uprawianej filozofii.

**Metoda** (gr. *méthodos* – badanie, sposób) – uporządkowany sposób osiągnięcia zamierzonego celu cechujący się większym stopniem niezawodności niż zawodności.

**Metodologia** (gr. *méthodos* – badanie, sposób, *logos* – myśl, rozważanie, wyjaśnienie) – dyscyplina naukowa zajmująca się badaniem poprawności i skuteczności metod stosowanych w poszczególnych naukach oraz ich rezultatów.

**Męstwo** (łac. *fortitudo*) – cnota osiągnięcia dobra trudnego; wytrzymywanie naporu zła lub przewycięzanie zła, to sprawność moralna, dzięki której możemy czynić dobro, pomimo obecności i naporu zła.

**Miłość** (gr. *eros, philia, agape*, łac. *amor, amatio, dilectio, caritas*) – akt woli nakierowany na dobro jako cel i motyw działania; akt pożądawczo-wolitywny polegający na afirmacji osoby oraz chceniu dla niej dobra.

**Mimesis** (gr. *mimos* – imitator, aktor; *mimeisthai* – imitować, łac. *imitatio* – naśladować) – kategoria filozoficzna odnosząca się do sztuki jako zamierzonego wytwarzania naśladowującego naturę/rzeczywistość (*ars imitatur naturam*) w aspekcie jej celowości.

**Mit** (gr. *mythos* – opowiadanie, fikcja, bajka, mowa) – fikcyjna, zmyślona opowieść, nieposiadająca autora, o ostatecznych przyczynach rzeczy i sensie ludzkiego życia. Mit jest upodobnieniem zmyślenia do prawdy, jest zarazem opisem i interpretacją czegoś, jest także pewnym wyjaśnieniem oraz dyrektywą do określonego działania; jest czymś niesprawdzalnym i ostatecznie prowadzącym do nieracjonalności.

**Monizm** (gr. *monos* – jeden, jedyny) – stanowisko filozoficzne, zgodnie z którym rzeczywistość jest jednym bytem albo przejawem tego bytu, jest jedną substancją.

**Monogamia** (gr. *monos* – jeden, *gameo* – zawierać małżeństwo) – forma małżeństwa akceptująca posiadanie jednego współmałżonka.

**Monolatria** (gr. *monos* – jeden; *latría* – cześć religijna) – forma kultu religijnego, polegająca na czci jednego Boga, który jest przyjazny tylko jednemu narodowi, forma kultu i czci Boga, którego się uważa za Boga plemiennego.

**Monoteizm** (gr. *monos* – jeden, *theós* – bóg) – stanowisko, zgodnie z którym istnieje jeden Bóg, który jest transcendentny względem świata i człowieka.

**Moralność** (gr. *ethos* – obyczaj, charakter, postawa, łac. *mores* – zachowanie, *moralitas* – moralność) – dziedzina świadomych i dobrowolnych uczynków człowieka, tego, co człowiek czyni jako człowiek.

**Możliwość** (łac. *possibilitas*) – logiczna niesprzeczność, charakteryzująca wewnętrzny układ treści bytów myślnych, takich jak np. pojęcia czy sądy.

**Naród** (łac. *nasci* – rodzić się, pochodzić) – naturalny społeczny związek ludzi, którzy od pokoleń żyją w jednej kulturze. Oryginalny typ społeczności ludzkiej umożliwiający pełną realizację osobowych potencjalności każdego z jego członków; ostatnie (po zbiorowościach protonarodowych: rodzina, ród, plemię i lud) stadium rozwoju ludzkich zbiorowości. Do elementów wyróżniających i zarazem integrujących cechy poszczególnych narodów zaliczyć możemy między innymi język, religię, określony model rodziny, historię, tradycję, folklor, literaturę, ale także ziemię, współdziałanie i państwo. Tym elementem bywa również wspólnota krwi.

**Natura** (gr. *physis*, *phýein* – wytwarzać, płodzić, rodzić, łac. *nasci* – rodzić się, pochodzić) – byt, który istnieje samodzielnie i jest zdolny do zdeterminowanego działania; źródło rodzenia i działania.

**Natura człowieka** – wymagające dopełnienia źródło jedności i odrębności bytu ludzkiego jako ludzkiego.

**Nauka** (gr. *theoría*, *episteme*, *logos*, łac. *scientia*) – poznanie o charakterze metodycznie zorganizowanym i uzasadnialnym, poznanie wartościowe i komunikowalne, jawne, które zostaje wyrażone w języku intersubiektywnie sensownym i którego celem jest odkrycie prawdy o rzeczywistości. Każdą naukę można scharakteryzować przez podanie naukotwórczego pytania, wskazania przedmiotu nauki (materialnego i formalnego), stosowanej metody, zakładanego celu. Nauka jako czynność, a także efekt czynności, jest obecna przede wszystkim w cywilizacji Zachodu, narodziła się w starożytnej Grecji.

**New Age** (z ang. nowa epoka, nowa era) – prąd kulturalno-religijny skupiający wiele różnorodnych, ale głoszących wspólne idee nurtów, funkcjonujący w kulturze od przełomu XIX i XX w., który zaprzeczając istnieniu osobowego Boga i odwracając się od tradycji judeochrześcijańskiej, postuluje istnienie boskiej

energii kosmicznej, równość wszystkich kultur i religii, afirmuje irracjonalne, intuicyjne oraz symboliczne „rozumienie” rzeczywistości wykorzystujące między innymi mity, ezoterykę, okultyzm i teorie dotyczące podświadomości.

**Niewolnictwo** (łac. *servus* – niewolnik, sługa) – stan podległości jednego człowieka innemu człowiekowi (też instytucji społecznej lub politycznej), który nabudowany jest na całkowitym lub częściowym zanegowaniu praw naturalnych czy stanowionych oraz odebraniu osobie podległej możliwości decydowania o sobie i swoim życiu.

**Nihilizm** (łac. *nihil* – nic) – stanowisko negujące prawdę, dobro, a także byt jako fundament poznania, postępowania i istnienia.

**Nominalizm** (łac. *nomen* – nazwa) – jedno ze stanowisk teoriopoznawczych dotyczących tego, co odpowiada istniejącym w naszym intelekcie pojęciom. Nominaliści twierdzą, że naszym pojęciom nic w rzeczywistości nie odpowiada. Pojęcia nasze jako znaki są pustymi dźwiękami (łac. *flatus vocis*). Nominalizm jako stanowisko teoretyczne prowadzi do subiektywizmu i relatywizmu, a także agnostycyzmu.

**Norma moralności** (gr. *nomos* – prawo, norma, obyczaj) – kryterium dobra i zła określające, kiedy czyn jest moralnie dobry, a kiedy zły (niegodziwy).

**Obywatel** (gr. *polites*, łac. *civis*) – członek społeczności państwowej, która określa jego prawa i obowiązki jako osoby politycznie i cywilnie wolnej.

**Obywatelstwo** (gr. *polites* – obywatel, łac. *civis* – obywatel) – przynależność osoby do danego państwa, na mocy której ma on określone prawa i obowiązki.

**Obiektywizm** (łac. *obiectivus* – przedmiotowy) – pogląd filozoficzny, zgodnie z którym przedmiot poznania istnieje poza podmiotem poznającym i niezależnie od niego i jego postrzegania.

**Ojczyzna** (łac. *patria*, od słowa *pater* – ojciec) – miejsce i środowisko życia narodu; wspólnota narodowa wraz z materialną rzeczywistością jej życia. Ojczyzna jest tym miejscem i wspólnotą, w których doszło do narodzenia się człowieka, jego wykształcenia i wychowania, uformowania. Istnienie ojczyzny jest dowodem i przejawem personalizmu, a także istnienia narodu. Ważnym elementem ojczyzny jest rodzima ziemia, jako środowisko życia, tożsamości i rozwoju, jako dziedzictwo przodków oraz dobro, które należy przekazać przyszłym pokoleniom.

**Ontologia** (gr. *on* – byt, *logos* – myśl, rozważanie, wyjaśnienie) – dyscyplina, która za przedmiot badań przyjmuje byt możliwy.

**Osoba** (łac. *persona*) – indywidualna substancja natury rozumnej; byt działający na mocy swej rozumności i wolności, posiadający podmiotowość i godność, wyróżniający się najdoskonalszą formą istnienia.

**Paideia** (gr. *pais* – dziecko, łac. *educare* – karmić, hodować, opiekować się) – to, co formuje człowieka od jego najmłodszych lat poprzez edukację i wychowanie.

**Panteizm** (gr. *to pan* – wszystko, *theós* – bóg) – pogląd, zgodnie z którym istnieje jeden rodzaj rzeczywistości, która jest w całości utożsamiona z bytem absolutnym, Bogiem.

**Państwo** (gr. *polis* – państwo, społeczność, łac. *civitas, res publica* – rzecz publiczna) – zorganizowana społeczność obywatelska, oparta na naturalnych (biologiczno-społecznych) inklinacjach człowieka do życia wspólnotowego. Państwo jako wspólnota ludzka charakteryzuje się autarkią i autonomią, jej celem właściwym nie są bezpieczeństwo i wygoda, ale szczęśliwe życie. Postawą państwa jest wzajemna przyjaźń między obywatelami. Państwo posiada terytorium, administrację, ośrodek władzy oraz określoną formę ustrojową, za sprawą której realizuje swój właściwy cel, jakim jest pomoc w uczynieniu życia ludzkiego rozumnym i dobrym. .

**Paradoks** (gr. *parádoxos* – nieoczekiwany, nieprawdopodobny, zadziwiający) – rozumowanie pozornie poprawne.

**Paradygmat** (gr. *parádeigma* – wzór) – ogólnie uznawany przykład, jako wartościowy, określony i ważny model czegoś.

**Patriotyzm** (łac. *patria* – ojczyzna, *pater* – ojciec) – postawa ludzka polegająca na dobrowolnej miłości ojczyzny, na którą składa się miłość do narodu, jego kultury oraz dziejów, jak również do ziemi i państwa ojczystego. Patriotyzm jako cnota ma źródło w pietyzmie i jest jednym z dowodów na dojrzałość duchową człowieka oraz na jego właściwe wychowanie.

**Percepcja** (łac. *perceptio* – zbieranie, przyjmowanie, pojmowanie, *sensus* – czucie) – spontaniczny proces poznawczy polegający na zmysłowym postrzeganiu przedmiotów zewnętrznych względem podmiotu postrzegającego.

**Personalizm** (łac. *persona* – osoba) – doktryna głosząca, że człowiek jest w swej bytowości, swej istocie osobą. Personalizm w praktyce życia zbiorowego przejawia się dojrzałą i odpowiedzialną formą spełniania dobra.

**Perswazja** (łac. *persuasio* – przekonywanie) – sztuka przekonywania kogoś do własnych racji, bez uciekania się do nieuczciwych chwytów, cel retoryki i działalności retorycznej.

**Pietyzm** (łac. *pietas*) – cnota społeczna polegająca na serdecznym i synowskim oddaniu, wdzięczności oraz posłuszeństwie za otrzymany dar życia – istnienia. Pietyzm w pierwszej kolejności przejawia się w stosunku do rodziców w postaci szacunku, czci, posłuszeństwa, wdzięczności. Pietyzm odsłania świadomość w osobie ludzkiej jej dziecięctwa. Pietyzm w stosunku do ojczyzny i narodu przejawia się w postaci patriotyzmu, w stosunku do Pana Boga – pobożnością. Jest źródłem wszelkich cnót społecznych. Za uformowanie w człowieku pietyzmu odpowiada w pierwszej kolejności rodzina.

**Piękno** (gr. *kalós*, łac. *pulchrum*) – transcendentna doskonałość wszelkiego bytu, przejawiająca się w możliwości budzenia przez byt upodobania. Byt jest pięknem przez swą harmonię i proporcję, przez swą integralność i klarowność, przez ład, którym jest, i moc budzenia miłości. W filozofii odróżniamy piękno transcendentne i piękno kategoriale (przysługujące określonej grupie bytów).

**Pierwsze zasady** – istniejące w bycie, ludzkim poznaniu, myśleniu, rozumowaniu i orzekaniu zasady, prawa i reguły, które fundują bytowość i racjonalność. Poznaniem i wyrażaniem pierwszych zasad zajmuje się filozofia – metafizyka. Zasady te nie mogą zostać zdefiniowane, ale tylko ujęte poznawczo i wyrażają one podstawową inteligibilność wszystkiego, co jest. Do pierwszych zasad zaliczane są: zasada tożsamości, niesprzeczności, racji bytu, wyłączonego środka, celowości. Odkrywanie pierwszych zasad bytowania i działania wszelkich bytów dokonuje się również przez ukazanie tzw. transcendentaliów, tj. ukazanie tego, że wszystko, co jest, jest bytem, rzeczą, jednością, odrębnością, prawdą, dobrem i pięknem. Afirmacja i działanie podług pierwszych zasad funduje w człowieku jego doskonałość życia intelektualnego, moralnego, ogólnie ludzkiego.

**Plemię** – typ zbiorowości ludzkiej (tzw. zbiorowość protonarodowa), która powstaje dzięki zrzeszeniu się grup rodowych, wywodzących się od wspólnego, lecz często legendarnego przodka. Cechą charakterystyczną plemienia jest wspólne zamieszkiwanie danego terytorium i jednolita organizacja społeczna.

**Pluralizm** (łac. *pluralis* – liczny, mnogi) – stanowisko filozoficzne, zgodnie z którym rzeczywistość składa się z różnorodnych bytów.

**Pojęcie** (gr. *idéa* – to, co widoczne, postać, wzór, istota, przedstawienie) – myślowy, abstrakcyjny i ogólny odpowiednik przedmiotu odzwierciedlający jego istotne cechy; to znak rzeczy istniejący w intelekcie, utworzony na skutek poznania i myślenia.

**Poliandria** (gr. *polýs* – liczny, *andros* – mężczyzna) – forma poligamii akceptująca posiadanie przez kobiety wielu mężów.

**Poligamia** (gr. *polýs* – liczny, *gameo* – zawierać małżeństwo) – wielożeństwo, forma małżeństwa akceptująca posiadanie więcej niż jednego współmałżonka (najczęściej kilka żon).

**Politeizm** (gr. *polýs* – liczny, *theós* – bóg) – stanowisko, zgodnie z którym istnieje wielu bogów pojmowanych na sposób ludzki i tworzą określoną hierarchię.

**Polityka** (gr. *polis* – państwo, społeczność, *polites* – obywatel, łac. *politica*) dziedzina i sfera czynków człowieka spełniana w przestrzeni zbiorowej. Polityka bywa definiowana jako dziedzina roztropnej realizacji dobra wspólnego. Jest obok etyki indywidualnej i ekonomiki jednym z przedmiotów i działań etyki.

**Porządek** (gr. *kosmos*, łac. *ordo* – ład) – jedność wielu różniących się względem siebie elementów.

**Porządek naturalny** – ład zakorzeniony w naturze.

**Poprawność polityczna** (ang. *political correctness*) – ideologiczny postulat, zgodnie z którym należy unikać wszelkich rozróżnień, które miałyby prowadzić do dyskryminacji i tym podobnych zachowań. W rzeczywistości poglądy te prowadzą do postawy obojętności na prawdę i dobro, do relatywizmu opierającego się na przekonaniu, że wszystko jest względne i nikt nie może mieć racji. Zasada unikania określeń, które mogłyby być uznane za przejaw dyskryminacji w stosunku do osób ze względu na ich przynależność rasową, narodową, wyznaniową, pochodzenie społeczne lub orientację seksualną.

**Postmodernizm** (łac. *post* – po, poza; *modernus* – nowoczesny, współczesny) – nurt myślowy wywodzący się z tradycji idealizmu następujący „po” modernizmie (racjonalizmie), stanowiący współczesną odmianę irracjonalizmu filozoficznego.

**Powinność** (gr. *deon* – potrzeba, słuszność, łac. *officium* – obowiązek) – płynący z nakazu rozumu obowiązek świadomego i wolnego podjęcia działania nakierowanego na dobro.

**Poznanie** (gr. *epistéme* – wiedza, poznanie, łac. *cognitio*) – proces polegający na włączaniu (uwewnętrznianiu, interioryzacji) przez poznającego treści bytu, który istnieje.

**Praca** (łac. *labor, opus, opera*) – realizowanie przez człowieka jego potencjalności, zmierzające do umocnienia się w bytowaniu na poziomie wegetatywnym, sensorywnym i rozumowym.

**Prawda** (gr. *alétheia*, łac. *veritas*) – zgodność wypowiedzanych sądów ze stanem rzeczy, których dotyczą; powszechna właściwość bytów; przedmiot właściwy intelektu.

**Prawdopodobieństwo** (łac. *probabiliter* – przypuszczalnie, być może) – szansa na wystąpienie jakiegoś zjawiska, z uwagi na zaistnienie określonych czynników, które wcześniej miały wpływ na coś do tego zjawiska podobnego.

**Prawa człowieka** – prawa przysługujące każdemu człowiekowi, których podstawą jest przyrodzona godność ludzka. Sprowadzają się do uprawnienia człowieka do życia, przekazania życia oraz do rozwoju człowieka. Prawa te mają charakter: powszechny (obowiązują zawsze, wszędzie i każdego człowieka), przyrodzony (przysługują każdemu z racji bycia człowiekiem), niezbywalny (nie można się ich zrzec), nienaruszalny (nie można ich odebrać), naturalny (wynikają z natury i są niezależne od regulacji prawnych), niepodzielny (stanowią integralną całość).

**Prawa dziejowe** – stałe prawidłowości wyróżnione na podstawie dziejów stosunków między cywilizacjami oraz rozstrzygające o ładzie historycznym we wszystkich czasach i u wszystkich ludów. Zdaniem Feliksa Konecznego są nimi: niemożność istnienia trwałych syntez cywilizacyjnych; prawo rywalizacji cywilizacji; prawo konieczności zachowania współmierności w cywilizacjach; prawo zwyczajstwa cywilizacji niższych nad cywilizacjami wyższymi (lepiej aktualizującymi potencjalności osobowe człowieka).

**Prawo ius** – uprawnienie człowieka, które od strony filozoficznej jest pewną relacją międzyosobową, nacechowaną powinnością działania lub zaprzestania działania ze względu na dobro człowieka i ma bytową podstawę w godności osobowej człowieka.

**Prawo lex** – prawo pisane ustanowione przez władzę publiczną. Jest określane jako rozumne rozporządzenie legalnej władzy, przyporządkowane do dobra wspólnego, rozporządzenie promulgowane (obwieszczone obywatelom).

**Prawo naturalne** (łac. *ius naturale*) – uniwersalne, pierwotne prawo, którego podstawą są natura i zawarty w niej porządek. Wyraża się ono w postaci nakazu: czyń dobro, unikaj zła. Przejawem prawa naturalnego są między innymi trzy inklinacje istot żywych: (1) prawa do zachowania życia, (2) prawa do przekazywania życia, (3) prawa do rozwoju swego życia, jestestwa.

**Progres** (łac. *prōgressus* – postęp, postępowanie) – proces zmian na lepsze, przechodzenie z jednego etapu na kolejny.

**Promulgacja prawa** (łac. *promulgatio* – ogłoszenie, obwieszczenie) – konieczny element do powołania i ustanowienia prawa, polegający na jego upublicznieniu, na jego zakomunikowaniu obywatelom. Ostateczna promulgacja prawa dokonuje się w sumieniu człowieka.

**Przyczyna** (gr. *aitía*, łac. *causa* – powód, racja) – racja powstania i zmiany bytu; realny czynnik, dzięki któremu możliwe jest rozumiejące wyjaśnienie struktury rzeczy oraz działanie bytu.

**Przyjaźń** (gr. *philia*, łac. *amicitia*) – międzyosobowa relacja oparta na wzajemnej miłości i życzliwości, mająca formę współdzielenia życia oraz współuczestniczenia w dobru.

**Przygodność** (łac. *contingens* – przygodnik, *contingentia* – przygodność) – cecha bytu stworzonego, wskazująca na niekonieczność jego istnienia, skończoność i przemijalność.

**Quincunx** – określony przez Feliksa Konecznego pięciomian kategorii (dziedzin) życia ludzkiego, na który składają się: prawda jako dziedzina nauk, dobro jako dziedzina etyki, dobrobyt jako dziedzina życia gospodarczego, zdrowie jako forma cieleśnej i duchowej troski o samego siebie, piękno jako dziedzina sztuki oraz proporcji pozostałych elementów w życiu człowieka.

**Racjonalizm** (łac. *ratio* – rozum, rozważanie, podstawa, racja) – stanowisko filozoficzne, zgodnie z którym rozum jest ważną i cenną władzą poznawczą człowieka. Istnieją różne rodzaje racjonalizmu, także ten, w którym rozum jest uznawany za niezależny poznawczo od doświadczenia i mający prymat nad wolą człowieka. Racjonalizm nowożytny jest nabudowany na subiektywizmie i licznych redukcjonizmach, gdzie rozum bywa przeciwstawiany aktowi wiary, intuicji, woli i innym czynnikom.

**Realizm** (łac. *res* – rzecz, *realis* – dotyczący rzeczy) – zgodność ludzkiego poznania z rzeczywistością, jedno ze stanowisk filozoficznych głoszących, że filozofia jest poznaniem tego, co bytuje, co istnieje.

**Recta ratio** (gr. *orthós logos* – prawy rozum) – własność i określenie rozumu, który w procesie poznania teoretycznego, praktycznego i twórczego kieruje się prawdą, dobrem i pięknem poznawanych rzeczy.

**Reinkarnacja** (łac. *re-* – ponownie, *incarnatio* – wcielenie) – pogląd, zgodnie z którym dusza po śmierci doskonali się i oczyszcza poprzez odrodzenie w innym ciele aniżeli to, z którym była złączona.

**Relacja** (łac. *relatio, referre* – odnosić) – najszabszy sposób bytowania, polegający na realnym przyporządkowaniu (związku) czegośkolwiek z czymkolwiek ze względu na cokolwiek. Najprostsza relacja zachodzi między dwoma korelatami. Każda relacja posiada rację (powód istnienia).

**Relatywizm** (łac. *relativus* – względny) – pogląd, zgodnie z którym prawda jest zmienna, stopniowalna i zależy od tego, kto coś twierdzi, oraz od okoliczności, w których coś twierdzi.

**Religia** (łac. *relegere* lub *religere* – ponownie odczytywać, gruntownie rozważać; *religare* – wiązać) – to osobowa, świadoma i dobrowolna relacja człowieka z Bogiem. Celem tej relacji dla człowieka jest uzyskanie życia wiecznego, doskonałego, wolnego od wszelkich braków, życia szczęśliwego. Od strony Boga racją religii jest należna Bogu cześć, miłość, jaką człowiek winien jest Bogu z racji tego, Kim Bóg jest i co uczynił dla człowieka.

**Retoryka** (gr. *rhetor* – mówca, *rhexis* – mowa, wypowiedź) – sztuka przekonywania za pomocą słowa w aspekcie zagadnień prawdopodobnych, z zachowaniem poprawnych reguł wnioskowania i bez zamiaru wprowadzenia odbiorcy w błąd.

**Rodzina** (łac. *familia*) – podstawowa i naturalna wspólnota rodziców i dzieci, zaistniała dla wzajemnej pomocy, miłości i przekazania życia. Fundamentem rodziny jest małżeństwo: dobrowolny i świadomy związek kobiety i mężczyzny.

**Roztropność** (łac. *prudentia*) – cnota dobrze uformowanego intelektu i sumienia. Pozwala ona człowiekowi rozpoznać oraz osiągnąć należne i ważne dobro.

**Rozum** (gr. *nous*, łac. *intellectum*) – niematerialna władza duszy ludzkiej, odpowiadająca w człowieku za poznanie, myślenie, także wytwarzanie. Rozum jest w człowieku tym, co poznaje prawdę, dobro, piękno, tym, co w nas myśli i orzeka.

**Ruch** (łac. *motus* – poruszanie się, ruch, *gest, movere* – poruszać coś, wprawiać coś w ruch) – w filozofii aktualizacja możliwości; mająca przyczynę zmiana ilościowa, jakościowa lub lokalna, której podlega wszystko, co materialne (skończone).

**Rzecz** (łac. *res*) – coś, co jest treściowo określone, czyli ma własną indywidualną istotę.

**Rzeczpospolita** (łac. *res publica*) – wspólnota wolnych i rozumnych ludzi; rodzaj państwowości, w której obywatele sprawują władzę, realizując dobro wspólne.

**Sceptycyzm** (gr. *skepsis* – dociekanie, badanie, powątpiewanie) – stanowisko, zgodnie z którym problem prawdziwości naszych sądów o świecie jest problemem nierozstrzygalnym.

**Scholastyka** (łac. *schola* – szkoła, *scholasticus* – uczonec, nauczyciel, uczeń) – rozwinięta w epoce średniowiecza w zachodniej Europie, powiązana z chrześcijaństwem forma tworzenia kultury intelektualnej i duchowej poprzez poznawanie rzeczywistości przyrodzonej (naturalnej) i nadprzyrodzonej w oparciu o rozum i wiarę. Forma ta ma wymiar wspólnotowy, zorganizowany, wiąże się z uszanowaniem dziedzictwa pokoleń, tradycji oraz z rolą mistrza – nauczyciela i przewodnika, który odpowiedzialnie prowadzi do poznania prawdy.

**Scjentyzm** (łac. *scientia* – wiedza, nauka) – rozwinięty na przełomie XIX i XX w. nurt myślowy powstały w obrębie pozytywizmu, który za jedyny paradygmat naukowości i racjonalności uznaje wiedzę płynącą z nauk przyrodniczych, natomiast odrzuca metafizykę i teologię jako nienaukowe i nieracjonalne. Skrajne postacie scjentyzmu postulują usunięcie z kultury wszystkiego, co nie ma oparcia w nauce, oraz uczynienie z nauki parareligii, jedynego ideowego fundamentu kultury.

**Sekularyzm** (łac. *saecularis* – świecki) – ideologia, na gruncie której neguje się zarówno w życiu społecznym, jak i w całej kulturze wszelkie elementy religijne. Istotą sekularyzmu jest dążność do osłabienia oraz ostatecznie likwidacji więzi człowieka z Bogiem. W przestrzeni publicznej sekularyzm bywa wspierany przez laicyzm, ateizm i bezbożnictwo; przejawia się nie tylko w dobrowolnym odchodzeniu człowieka od praktyk i związków religijnych, ale także programowej polityce, która odbiera zrzeszeniom religijnym środki, dzięki którym wpływają one na człowieka i życie społeczne.

**Sensualizm** (łac. *sensualis* – zmysłowy) – pogląd teoriopoznawczy, zgodnie z którym cała wiedza umysłowa jest wyżej zorganizowaną formą poznania zmysłowego.

**Skutek** (łac. *finis* – koniec) – wynik jakiegoś działania, następstwo przyczyny.

**Sprawiedliwość** (łac. *iustitia*, od *ius* – prawo, uprawnienie) – posłuszeństwo woli wobec prawego (dobrego) celu; cnota nakazująca oddać każdemu to, co mu się słusznie należy.

**Sofistyka** (gr. *sophía* – mądrość) – umiejętność używania języka w celu odniesienia korzyści, niezależnie od tego, czy cel oraz środki prowadzące do celu są uczciwe czy nie; sztuka przekonywania, w której za pomocą zabiegów językowych próbuje się stworzyć pozory prawdy.

**Sofiści** (gr. *sophía* – mądrość, *sophistés* – mędrzec, filozof) – wędrowni nauczyciele greccy działający na przełomie VI i IV w. przed Chr., których zadaniem było przygotowanie młodych obywateli do życia publicznego; nauczali filozofii, retoryki, etyki i polityki; głosili relatywizm (prawda jest względna), pragmatyzm (kryterium działania oraz prawdy jest użyteczność), konwencjonalizm (nie ma prawdy uniwersalnej, są jedynie umowy co do tego, co jest prawdziwe) oraz sensualizm (źródłem wiedzy jest poznanie zmysłowe).

**Stoicyzm** (gr. *stoikós* – stoik) – jeden z trzech ważnych systemów filozoficznych epoki hellenistycznej, w ramach którego podejmuje się zagadnienia etyczne oraz problem szczęścia i możliwości jego osiągnięcia. Wedle stoików szczęście polega na życiu zgodnym z rozumem, cnotą, naturą i wolą bogów. Do szczęścia prowadzi człowieka przede wszystkim prawy rozum oraz apatia, czyli stan bez uczuć.

**Substancja** (gr. *ousia*, łac. *substare* – stać u podstaw) – sposób bytowania realnie istniejącego bytu, dzięki któremu jest on podmiotem dla swoich właściwości i przedmiotem obiektywnego poznania oraz źródłem swojego działania.

**Subiektywizm** (łac. *subiectivus* – podmiotowy, *subiectum* – podmiot) – pogląd filozoficzny, zgodnie z którym zarówno ludzkie poznanie, jak i przedmiot tego poznania są funkcją struktury psychofizycznej człowieka.

**Sumienie** (łac. *conscientia* – samowiedza) – głos rozumu w człowieku, który mówi człowiekowi, co dobre lub złe; zdolność do samooceny związanej z wykonanym przez człowieka aktem decyzji.

**Sylogistyka** (gr. *sylogismós* – rozumowanie, wnioskowanie, wnioski, sylogizm) – zapoczątkowany przez Arystotelesa system logiczny określany jako teoria zdań kategoriowych (ogólno-twierdzących, ogólnoprzeczących, szczegółowo-twierdzących, szczegółowo-przeczących).

**Szowinizm** (fr. *chauvinisme* – od nazwiska Nicolasa Chauvina, napoleońskiego żołnierza bezkrytycznie uwielbiającego cesarza, bohatera komedii Eugène’a Scribe’a) – postać chorobliwego i nierozumnego egoizmu, który nakazuje traktować z wyższością własny naród oraz pogardzać i szkodzić innym narodom.

**Sztuka** (gr. *techné*, łac. *ars*) – zasada poprawnego wytwarzania rzeczy zamierzonych; dział kultury związany z ludzką wytwórczością; efekt ludzkiej twórczości.

**Tautologia** (gr. *tautós* – identyczny, ten sam, *logos* – myśl, wypowiedź, wyrażenie) – wyrażenie, które składa się z wyrazów znaczących to samo lub prawie to samo, na przykład źródło i geneza słowa.

**Teizm** (gr. *theós* – bóg) – stanowisko afirmujące Boga i Jego istnienie.

**Technika** (gr. *techné* – umiejętność, sztuka, rzemiosło) – dziedzina działalności człowieka obejmująca wytwarzanie przedmiotów, które nie występują w przyrodzie.

**Teologia** (gr. *theós* – bóg, *logos* – myśl, rozważanie, wyjaśnienie) – wiedza, nauka o istnieniu i naturze Boga.

**Teologia naturalna/teodycea** – specyficzna dyscyplina filozoficzna, która namysł nad światem finalizuje, wskazując na konieczny czynnik, jakim jest Absolut, bez którego nie byłoby całego świata.

**Tolerancja** (łac. *tolerare* – wytrzymywać, trwać, łagodzić) – cnota wyrozumiałości wobec błędów, niedoskonałości, z jakimi przychodzi człowiekowi się stykać w przestrzeni życia międzyludzkiego. Tolerancja nie polega na permissywidmie (akceptacji i przyzwoleniu na zło), ale na uszanowaniu jakiegoś stanu rzeczy mimo zła, które mu towarzyszy.

**Tomizm** – nurt współczesnej filozofii realistycznej, a także teologii chrześcijańskiej, nawiązujący i rozwijający myśl św. Tomasza z Akwinu.

**Totalitaryzm** (łac. *totalis* – cały, całkowity) – system polityczny, ideologia, na gruncie której człowiek jest całkowicie podporządkowany państwu i jest przez państwo niszczone, zniewalany, deprawowany.

**Tradycja** (łac. *traditio* – przekazywanie) – elementy kultury (takiej jak obyczaje, wierzenia, poglądy, sposób myślenia i zachowania, normy społeczne i obyczajowe) przekazywane w ramach jednego narodu z pokolenia na pokolenie i uznane przez daną społeczność za ważne dla jej współczesności i przyszłości.

**Transcendentalia** (łac. *transcendere* – przekraczać, wykraczać) – powszechne i konieczne właściwości realnie istniejącego bytu. W filozofii realistycznej wyróżnia się siedem właściwości transcendentalnych, zwanych transcendentaliami: byt, rzecz, jedno, odrębność, prawda, dobro, piękno – rozumiane analogicznie (ani niejednoznacznie, ani wieloznacznie).

**Transcendentalizm** (łac. *transcendere* – przekraczać, wykraczać) – pogląd filozoficzny związany z tradycją idealizmu (filozofią krytyczną), zgodnie z którym ludzkie poznanie (świadomość) kreuje lub współtworzy swój przedmiot.

**Uczucia** (gr. *ta pathe*, łac. *passiones animae, emotiones*) – stan psychiczny polegający na nabyciu lub utracie obojętności wobec doświadczanego przedmiotu; to przemiana władz duchowych człowieka na skutek doświadczenia dobra lub zła.

**Umiarkowanie** (łac. *temperantia*) – jedna z cnót kardynalnych, która pozwala człowiekowi należycie postępować w obliczu przyjemności i przykrości. Miarę w postępowaniu wyznacza zawsze prawy rozum, nie zaś pragnienie i przyzwyczajenie. Owocem umiarkowania jest przede wszystkim piękno, wolność, zdrowie, siła, jedność oraz wiele innych doskonałości. Umiarkowanie jest potrzebne szczególnie tam, gdzie istnieją intensywne przyjemności (jedzenie, używki, gry i zabawy, życie seksualne).

**Umysł** (gr. *nous*, łac. *mens*) – to, co w człowieku jest odpowiedzialne i co jest podmiotem życia duchowego, tj. aktów poznania i miłości. Umysł ma stronę intelektualną i wolitywną w człowieku, istnieje w duszy ludzkiej.

**Utylitaryzm** (łac. *utilis* – pożyteczny, korzystny) – teoria etyczna, polityczna i gospodarcza głosząca, że miarą dobra jest pożytek, jaki z niego wynika. Zdaniem utilitarystów wszelkie dobra ostatecznie sprowadzają się do dobra użytecznego, do korzyści, profitów, a dobro użyteczne jest dobrem pierwszym i najważniejszym w życiu człowieka.

**Uzasadnianie** (łac. *argumentatio* – argumentowanie, *demonstratio* – wskazywanie) – wskazywanie racji do uznania jakiegoś zdania za prawdziwe lub prawdopodobne.

**Wada** (gr. *kakía*, łac. *vitium*) – trwała dyspozycja do moralnie złego działania; stała skłonność woli do czynienia zła.

**Wartość** (gr. *he aksía*, łac. *valor*) – w filozofii nowożytnej, nabudowanej na subiektywizmie i agnostycyzmie, to wszystko, co wytworzył w swym wnętrzu człowiek i co pragnie urzeczywistnić, gdyż uważa on to coś za cenne, godne urzeczywistnienia. Wartości są pragnieniami, postulatami człowieka; nie mają realnej podstawy bytowania w świecie;

człowiek posiada godność z racji zdolności do kreowania wartości. Mają one zastąpić w ludzkim życiu realny porządek dobra, prawdy, piękna i świętości i stać się głównym odniesieniem dla ducha ludzkiego.

**Wiara** (gr. *pistis*, łac. *fides*) – akt poznawczy rozumu człowieka dotyczący prawdy nieoczywistej, będącej tajemnicą. Akt ten jest dokonany pod naciskiem woli osoby wierzącej, także Łaski Pana Boga, za sprawą której człowiek uznaje za prawdę; to, co głosi treść aktu wiary.

**Wiedza** (łac. *cognitio, notitia* – poznanie, znajomość) – to, co jest skutkiem poznania; prawdziwe, uzasadnione przekonanie dotyczące rzeczywistości.

**Wnioskowanie** (łac. *conclusio* – zamknięcie, zakończenie, wniosek, *ratioinatio* – rozumowanie) – jedna z podstawowych odmian rozumowania, która polega na przechodzeniu od przesłanek do wniosku.

**Wola** (łac. *voluntas*) – władza rozumnego pożądanego, której celem jest osiągnięcie dobra.

**Wolność** (łac. *liberum arbitrium*) – własność i sposób działania człowieka, polegający na zdolności do autodeterminacji – podejmowania decyzji; uprawnienie człowieka do czynienia dobra, nigdy zła. Wolność ludzka jest zawsze związana z poznaniem dobrem i prawdą o dobru. Nie istnieje poza dobrem i prawdą.

**Zło** (gr. to *kakón*, łac. *malum*) – brak należącego dobra w bytowaniu i działaniu.

**Złoty środek** (gr. *aurea mediocritas*) – zasada wypracowana na gruncie filozofii Arystotelesa, zgodnie z którą należy zachować we wszystkim umiar (cnotę) i nie popadać w skrajności.

**Związek przyczynowo-skutkowy** – jest to relacja pomiędzy dwoma stanami rzeczy, w których jeden z nich to przyczyna, a drugi to skutek.

**Życie** (gr. *bíos*, łac. *vita*) – zespół działań wsobnych, celowych i podporządkowanych rozwojowi podmiotu, który aktualizuje swoją naturę. Życie w jakimś organizmie ma źródło w duszy. Istnieją różne rodzaje życia: wegetatywne, zmysłowe, duchowe. Życie manifestuje się przez wzrost, odżywianie, rozmnażanie, ruch, zdolność do doskonalenia, rozwoju.



*Designed by Photogenica*

## WAŻNI FILOZOFOWIE

**Albert Wielki** (ok. 1200–1280) – teolog, filozof, przyrodnik, doktor Kościoła, uważany za największego przyrodnika od czasów Arystotelesa; podjął próbę objaśnienia filozoficznego i naukowego dorobku myśli grecko-arabskiej; postulował odrębność filozofii i teologii pod względem przedmiotu, metody i celu.

**Anaksymander z Miletu** (ok. 610 – ok. 545 przed Chr.) – filozof joński, uczeń Talesa z Miletu, który za *arché* uważał bezkres (*apeiron*) natomiast świat pojmował jako uporządkowaną według matematycznych reguł strukturę.

**Anaksymenes z Miletu** (ok. 586–526 przed Chr.) – filozof joński, uczeń Anaksymandra, który za *arché* uważał powietrze.

**Anzelm z Cantenbury** (1033–1109) – teolog, filozof, doktor Kościoła; zajmował się badaniem relacji pomiędzy wiarą a rozumem; sformułował ontologiczny dowód na istnienie Boga (coś, ponad co nic większego nie może być pomyślane, nie może być jedynie w ludzkim intelekcie i musi istnieć w rzeczywistości).

**Arystoteles** (384–322 przed Chr.) – w filozofii ojciec realizmu, twórca szkoły perypatetyckiej, założyciel Liceionu; twórca hylemorficznej koncepcji substancji; opracował koncepcję celowości i przyczynowości świata; podejmował zagadnienia z zakresu metafizyki, etyki, sztuki, logiki, retoryki, filozofii przyrody.

**Augustyn** (354–430) – teolog, filozof neoplatonik, doktor Kościoła; głównym zagadnieniem w jego dociekaniach był problem duszy i Boga; sformułował teorię iluminacji; pochyłał się również nad zagadnieniami społecznymi (głównie związanymi z problemem władzy).

**Awerroes** (1126–1198) – filozof, lekarz, prawnik, komentator i popularyzator dzieł Arystotelesa; autor teorii „podwójnej prawdy” (prawdy filozofii i prawdy teologii); postulował istnienie jednej nieśmiertelnej duszy ludzkości oraz twierdził, że świat istnieje odwiecznie.

**Awicenna** (980–1037) – filozof, lekarz, komentator i popularyzator filozofii Arystotelesa; w swoich rozważaniach filozoficznych podejmował problematykę substancji, człowieka oraz poznania Boga.

**Bednarski Feliks** (1911–2006) – filozof, etyk, teolog moralista; podjął próbę sformułowania pedagogiki na kanwie filozofii Tomasza z Akwinu.

**Bergson Henri** (1859–1941) – filozof, twórca teorii trwania (świat podlega ciągłemu rozwojowi, a życie człowieka jest strumieniem przeżyć i czynów) oraz filozofii życia (główną rolę w procesie życiowym odgrywa nie rozum, ale pęd życiowy, który jest siłą napędową i przyczyną wszelkiej aktywności organizmów żywych).

**Berkeley George** (1685–1753) – filozof, twórca idealizmu empirycznego; autor twierdzenia „esse = percipi” (istnieć to znaczy być przez kogoś postrzeganym).

**Boecjusz Anicius Manlius Severinus** (ok. 480–524) – filozof, logik, teolog, dyplomata; autor pierwszej pełnej definicji człowieka jako osoby (*persona est naturae rationalis individua substantia*); tłumacz dzieł Arystotelesa.

**Camus Albert** (1913–1960) – powieściopisarz, eseista, dramaturg, filozof, który podjął zagadnienie doświadczenia absurdu, ludzkiej wolności, a także istnienia zła w świecie i motywów złego postępowania.

**Comte Auguste** (1798–1857) – filozof, twórca filozofii pozytywnej, która zajmuje się wyłącznie przedmiotami rzeczywistymi, rozważa tylko tematy pozytywne; ogranicza się do przedmiotów, o których można uzyskać wiedzę pewną, zajmuje się kwestiami ścisłymi, a także pracuje pozytywnie, a więc nie ogranicza się do krytyki.

**Cycon** Marek Tulliusz (106–43 przed Chr.) – polityk, filozof, prawnik, mówca; jako pierwszy przedstawił filozofię po łacinie; popularyzował rolę filozofii w życiu człowieka.

**Demokryt z Abdery** (ok. 460–370 przed Chr.) – filozof, współtwórca i kontynuator nauki o atomach.

**Duns Szkot** Jan (1266–1308) – filozof, teolog, komentator dzieł Arystotelesa; w swoich rozważaniach filozoficznych podejmował kwestie moralności i wolności.

**Gadamer** Hans (1900–2002) – filozof, humanista, historyk filozofii, filolog, współtwórca hermeneutyki (metody opartej na interpretacji i poszukiwaniu praktycznych dyrektyw umożliwiających zrozumienie kulturowych wytworów człowieka).

**Gilson Étienne** (1884–1978) – filozof, historyk filozofii, mediewista (badacz średniowiecza), odnowiciel metafizyki realistycznej, który postulował powrót do pism i nauczania Tomasza z Akwinu.

**Gorgiasz z Leontinoi** (ok. 483–375 przed Chr.) – sofista, filozof, mówca, prekursor erystyki (sztuki prowadzenia sporów), który wypracował sztukę uprawiania retoryki jako mowy artystycznej.

**Hegel** Georg (1770–1831) – filozof, współtwórca niemieckiego idealizmu, twórca koncepcji filozofii rozwoju ducha absolutnego, który charakteryzuje się wewnętrzną autorefleksyjnością, panlogizmem (tożsamością istnienia i myślenia), a także radykalną racjonalnością.

**Heidegger** Martin (1889–1976) – filozof, współtwórca egzystencjalizmu, którego rozważania koncentrowały się głównie na zagadnieniu sensu życia oraz analizie ontologicznej ludzkiego bycia.

**Heraklit z Efezu** (ok. 544–480 przed Chr.) – filozof joński, który za *arché* uważał wodę i przyjmował istnienie odwiecznego prawa kosmicznego (Logosu), odpowiadającego za wszelkie zmiany dokonujące się w rzeczywistości i ich harmonijność.

**Hobbes** Thomas (1588–1679) – uczyony, myśliciel, filozof, twórca koncepcji państwa jako wyniku umowy społecznej.

**Hume** David (1711–1776) – filozof, historyk, jeden z głównych twórców brytyjskiego empiryzmu.

**Husserl Edmund** (1859–1938) – filozof, twórca fenomenologii, zgodnie z którą celem filozofii jest rejestracja i opis zjawisk bezpośrednio danych (fenomenów) oraz dotarcie do ich istoty.

**Ingarden Roman** (1893–1970) – uczeń i kontynuator Husserla, twórca drugiej fenomenologii opartej na ontologii, czyli nauce o możliwych sposobach istnienia.

**Isokrates** (436–338 przed Chr.) – retor, twórca klasycznego modelu edukacji retorycznej i humanistycznej.

**Kant Immanuel** (1724–1804) – filozof, twórca filozofii tzw. krytycznej postulującej poddanie wszystkich sfer ludzkiego życia (zwłaszcza poznania) krytyce rozumu; autor słynnego powiedzenia „niebo gwiazdziste nade mną, a prawo moralne we mnie” (człowiek z jednej strony poznaje rzeczywistość dzięki doświadczeniu, a z drugiej jest świadomy posiadania prawa, którego musi przestrzegać) oraz koncepcji imperatywu kategorycznego (nakazu moralnego, zgodnie z którym należy postępować według takiej zasady, którą chcielibyśmy uczynić prawem powszechnie obowiązującym).

**Kartezjusz** (1596–1650) – filozof, matematyk, przyrodnik, który za przedmiot poznania uważał ideę, zaś punktem wyjścia filozofii uczynił myślenie; autor słynnego stwierdzenia „myślę, więc jestem” (*cogito ergo sum*).

**Kierkegaard Søren** (1813–1855) – filozof, teolog, pisarz religijny, prekursor egzystencjalizmu, którego podstawowym zagadnieniem było poczucie absurdu śmiertelnej, ludzkiej egzystencji w obliczu wszechmocy i nieskończoności Boga.

**Koneczny Feliks** (1862–1949) – historyk, filozof historii, teoretyk cywilizacji, publicysta; do badania cywilizacji zastosował kryterium pięciomianu (*quincunx*): moralność, nauka, zdrowie, majątek, piękno, harmonia, oraz trójprawo: rodzinne własnościowe, spadkowe. Omówił siedem żywotnych współcześnie cywilizacji.

**Krąpiec Mieczysław Albert** (1921–2008) – filozof, teolog, współtwórca Lubelskiej Szkoły Filozoficznej, wieloletni rektor KUL, inicjator wydania *Powszechnej Encyklopedii Filozofii*; przedstawiciel filozofii realistycznej, który filozofię pojmował jako wiedzę mądrościową nakierowaną na świat bytów realnych.

**Leibniz Gottfried Wilhelm** (1646–1716) – filozof, logik, matematyk, fizyk; autor monadologii, czyli teorii, zgodnie z którą cała rzeczywistość składa się z nieprzeliczonych cząstek (monad), które są szczelne i od siebie niezależne.

**Lévi-Strauss** Claude (1908–2009) – antropolog, etnograf, socjolog, filozof, twórca strukturalizmu w antropologii kulturowej (do zrozumienia pewnych zjawisk, również kulturowych, potrzebne jest uchwycenie struktury, w której one występują).

**Lévinas** Emmanuel (1905–1995) – filozof, przedstawiciel filozofii dialogu, w której głównym zagadnieniem jest relacja między bytem a byciem jako pierwotniejsza względem relacji podmiot–świat; człowiek nie jest w stanie uciec od swojego bycia, w którym jest samotny, dlatego musi zwrócić się w stronę drugiego.

**Marcel** Gabriel (1889–1973) – filozof, dramatopisarz, krytyk literacki, przedstawiciel egzystencjalizmu chrześcijańskiego (ukazanie sensu ludzkiej egzystencji tylko w odniesieniu człowieka do Boga).

**Maritain** Jacques (1882–1973) – filozof, myśliciel katolicki, współtwórca egzystencjalnej wersji tomizmu; akcentował rolę intuicji w porządku istnienia bytu.

**Maryniarczyk** Andrzej (1950–2020) – filozof, współtwórca lubelskiej szkoły metafizycznej, współtwórca i redaktor naczelny *Powszechnej Encyklopedii Filozofii*, uczeń i kontynuator myśli Mieczysława A. Krąpca; omówił i opracował metodę separacji metafizycznej (metoda wyodrębniania przedmiotu metafizyki w procesie złożonej czynności poznawczej).

**Mill** John Stuart (1806–1873) – logik, filozof, jeden z twórców empiryzmu angielskiego i propagator utylitaryzmu w etyce (kryterium czynu jest jego użyteczność dla jak największej liczby osób) oraz liberalnego indywidualizmu w filozofii społecznej (kryterium działań społecznych jest wolność jednostki).

**Nietzsche** Friedrich (1844–1900) – filozof, twórca filozofii życia i pojęcia woli mocy, krytyk chrześcijaństwa; postulował przewartościowanie wszystkich wartości, a więc nieustanne tworzenie wartości zgodnie z samym sobą, a nie poddawanie się uznanym i powszechnie obowiązującym zasadom narzuconym przez innych ludzi.

**Ockham** Wilhelm (ok. 1288–1347) – filozof, teolog scholastyczny; reprezentant nominalizmu (pojęcia ogólne nie istnieją poza umysłem i poza mową ludzką); zajmował się teorią poznania, logiką oraz filozofią polityczną.

**Parmenides z Elei** (ok. 515 – ok. 450 przed Chr.) – filozof, twórca pierwszej definicji bytu jako bytu oraz odkrywca zasad tożsamości i niespreczności.

**Pascal** Blaise (1623–1662) – matematyk, pisarz fizyk, filozof, który opisywał relację człowieka do Boga i podkreślał rolę „intuicji serca” w poznaniu Boga; autor słynnego porównania człowieka do trzciny myślącej (najwątleszy, ale zarazem wyjątkowy byt pośród innych bytów w przyrodzie).

**Pitagoras z Samos** (ok. 572 – ok. 490 przed Chr.) – filozof, matematyk, który za *arché* uważał liczbę.

**Platon** (427–347 przed. Chr.) – filozof, twórca teorii idei, ojciec idealizmu, założyciel Akademii; głosił dualistyczną koncepcję świata i człowieka; autor koncepcji idealnego państwa.

**Plotyn** (ok. 204 – ok. 270) – filozof, kontynuator myśli Platona; twórca koncepcji emanacjonizmu (teoria wyjaśniająca sposób powstania i rozwoju wszechświata jako procesu wyłaniania się – emanacji – bytów z pierwszej zasady. Im dalej się od niej znajdują, tym mniej doskonałe są).

**Protagoras z Abdery** (ok. 485 – ok. 411 przed Chr.) – filozof, sofista, twórca stwierdzenia, zgodnie z którym człowiek jest miarą wszystkiego (łac. *homo mensura*).

**Rousseau** Jean Jacques (1712–1778) – filozof, pisarz, teoretyk wychowania, który postulował powrót do natury jako najdoskonalszego środowiska do wychowania człowieka.

**Sartre** Jean-Paul (1905–1980) – filozof, pisarz, dramaturg, polityk, współtwórca laickiej wersji egzystencjalizmu (rozważanie sensu ludzkiej egzystencji bez odniesienia do Boga) oraz etyki heroizmu (przekraczanie własnego, naturalnego egoizmu w imię dobra drugiego człowieka).

**Schopenhauer** Arthur (1788–1860) – filozof, twórca metafizyki woluntarystycznej, zgodnie z którą wola to klucz do poznania prawdy o naturze rzeczy, w tym także człowieka; reprezentował pesymistyczny pogląd dotyczący człowieka, zgodnie z którym jest on zdominowany potrzebami, które są niezaspokojone i nakierowane na niepotrzebne cele, w związku z tym nie mogą dać człowiekowi szczęścia; autor *Erystyki*, w której zebrał, nazwał i omówił 38 forteli (chwytów), które pomagają wygrać spór.

**Sokrates** (ok. 470–399 przed Chr.) – filozof, nauczyciel Platona, który centralnym punktem swoich rozważań uczynił człowieka i jego życie; twórca majeutycznej metody dialogu; autor słynnego powiedzenia „wiem, że nic nie wiem”.

**Spinoza** Baruch (1632–1677) – filozof, który stał na gruncie panpsychizmu (każda rzecz ma swój umysłowy/psychiczny aspekt) i panteizmu (istnieje jeden rodzaj rzeczywistości, w całości utożsamionej z bytem absolutnym), a człowieka pojmował jako jeden z przejawów natury.

**Tales z Miletu** (ok. 640 – ok. 550 przed Chr.) – filozofujący przyrodnik, podróżnik, jeden z tzw. siedmiu mędrców (wg Platona), który za *arché* uważał wodę.

**Tatarkiewicz** Władysław (1886–1980) – estetyk, historyk filozofii i sztuki, etyk; podejmował problem szczęścia, teorii wartości i wartościowania; jego prace – zwłaszcza z zakresu historii filozofii – odegrały znaczącą rolę w kształtowaniu kultury filozoficznej.

**Tischner** Józef (1931–2000) – filozof, publicysta, podejmował zagadnienia z zakresu aksjologii (teorii wartości); reprezentant filozofii dialogu, w ramach której stworzył filozofię dramatu (podejmuje zagadnienie stosunku człowieka-aktora do świata-sceny i człowieka do drugiego człowieka).

**Tomasz z Akwinu** (ok. 1225–1274) – filozof, teolog; kontynuator myśli filozoficznej Arystotelesa, który wskazał na konstytutywną rolę istnienia w bycie, jak również sformułował filozoficzną wykładnię *creatio ex nihilo* oraz wyakcentował bytową jedność człowieka i sformułował aretologię jako teorię ludzkich działań.

**Wittgenstein** Ludwig (1889–1951) – filozof, logik, przedstawiciel pozytywizmu logicznego (oparcie całej wiedzy na danych empirycznych i odrzucenie wszystkiego, co nie znajduje w nich oparcia); podejmował głównie zagadnienia języka i jego roli.

**Wojtyła** Karol (Jan Paweł II) (1920–2005) – filozof, teolog, poeta, humanista, papież Kościoła katolickiego (od 1978), twórca personalistycznej etyki (której fundamentem jest rozumienie człowieka jako osoby) w ramach lubelskiej szkoły filozoficznej.

**Wyszyński** Stefan (1901–1981) – teolog, filozof, prawnik, kardynał, prymas Polski; podejmował problem godności człowieka, praw człowieka oraz praw narodu.

**Zenon z Elei** (ok. 485–430 przed Chr.) – filozof, uczeń Parmenidesa, twórca dialektyki oraz paradoksów (rozumowań pozornie poprawnych).

**Zenon z Kition** (ok. 485–430 przed Chr.) – filozof, założyciel szkoły stoickiej, który głosił, że drogą osiągnięcia szczęścia jest stan wolności od pragnień i namiętności.

## TABELA CHRONOLOGICZNA

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
<b>Filozofia starożytna</b> <b>VI w. przed Chr. –</b> <b>VI w. po Chr.</b>	<b>Okres powstania filozofii – filozofia przyrody (kosmologia)</b> <b>VI–V w. przed Chr.</b>	Tales z Miletu Jońscy filozofowie przyrody: Anaksymander i Anaksymenes Heraklit Parmenides Empedokles Anaksagoras Demokryt Pitagorejczycy	Zagadnienia kosmologiczne (zagadnienie zasady – <i>arche</i> ; zagadnienia dotyczące natury i przyczyny stawania się; zagadnienie stałości świata). Zagadnienia epistemologiczne i psychologiczne (zagadnienie postrzegania; zagadnienie pewności poznania).	592–591 r. przed Chr. – reformy gospodarcze i prawne Solona, torujące drogę demokracji ateńskiej.  Twórczość greckich poetów Safony, Alkajosa z Mityleny, Korynny z Tanagry.
	<b>Okres oświecenia starożytnego – okres humanistyczny</b> <b>V w. przed Chr.</b>	Protagoras i sofiści Sokrates Cynicy (Antystenes z Aten) i cyrenaicy (Arystyp z Cyreny)	Logika: definiowanie pojęć (Sokrates); traktaty logiki formalnej (Arystoteles). Etyka: określanie poszczególnych cnót (Sokrates), różne rodzaje dóbr, cnót i stosunków. moralnych (Arystoteles). Filozofia państwa: próba określenia natury państwa (Protagoras), <i>Państwo</i> (Platon), <i>Polityka</i> (Arystoteles). Psychologia: analiza funkcji psychicznych, nieśmiertelność duszy, jej losy po śmierci (Platon, Arystoteles).	451–449 r. przed Chr. – Prawo Dwunastu Tablic – pierwsza konsolidacja prawa zwyczajowego, rzymskiego. Ok. 450 r. przed Chr. – powstanie pierwszego dzieła historycznego autorstwa Herodota pt. <i>Dzieje</i> .

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
	<p><b>Okres klasyczny (szczytowy) – okres systemów starożytnych IV w przed Chr.</b></p>	<p>Platon (Akademia) i Arystoteles (Likejon)</p>	<p>Teoria poznania: spory pomiędzy absolutyzmem a relatywizmem, sensualizmem a racjonalizmem, aprioryzmem a empiryzmem, nominalizmem a realizmem, spór o pierwszeństwo zmysłów i rozumu, rozumu i intuicji, rozumowania i natchnienia.</p> <p>Filozofia przyrody: spekulatywna a empiryczna metoda badań, jakościowe a ilościowe pojmowanie przyrody, nieskończona a skończona podzielność materii, koncepcja statyczna a dynamiczna, kauzalizm a finalizm.</p> <p>Metafizyka: zasadnicze pytanie – jaka jest istota bytu? Spory pomiędzy: relatywistyczną a absolutystyczną koncepcją bytu, idealizmem a realizmem, obiektywnością a subiektywnością zjawisk.</p>	<p>447–432 r. przed Chr. – wzniesienie Partenonu w Atenach.</p> <p>437–432 r. przed Chr. – powstanie posągu Zeusa w Olimpii autorstwa Fidiasza.</p> <p>387 r. przed Chr. – założenie Akademii Platońskiej.</p> <p>335–334 r. przed Chr. – założenie Likejonu przez Arystotelesa.</p>

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
	<p><b>Okres poklasyczny (hellenistyczny) – szkół filozoficznych (gł. zagadnienia etyczne)</b>  <b>III–I w. przed Chr.</b></p>	<p>Stoicy (szkoła stoicka)            Epikur i epikurejczycy (szkoła epikurejska)            Sceptycy (szkoła sceptyczna)</p>	<p>Filozofię zaczęto dzielić na: logikę (co stanowi kryterium prawdy?), fizykę (co jest ukrytą przyczyną zjawisk?) i etykę (co daje szczęście?); z dominacją etyki.</p>	<p>294–282 r. przed Chr. – powstanie na wyspie Rodos rzeźby <i>Kolos rodyjski</i> autorstwa Charesa z Lindos.</p> <p>26–17 po Chr. – powstanie dzieła dotyczącego powstania i historii Rzymu pt. <i>Ab urbe condita</i> (<i>Od założenia miasta</i>, 142 tomy) autorstwa Tytusa Liwiusza.</p> <p>23–13 r. przed Chr. – powstanie pieśni lirycznych Horacego pt. <i>Ody</i> (<i>Carmina</i>).</p> <p>19 r. przed Chr. – pierwsze wydanie rzymskiego poematu epickiego <i>Eneida</i> Wergiliusza.</p>

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
	<p><b>Okres synkretyczny (zagadnienia religijne)</b> I w. przed Chr. – V w. po Chr.</p>	<p>Filon z Aleksandrii</p> <p>Plotyn i neoplatonicy</p>	<p>Nastąpił proces zbliżenia filozofii z religią.</p>	<p>70/72–80 r. po Chr. – wzniesienie Koloseum w Rzymie z polecenia cesarza Wespazjana i Tytusa.</p> <p>109–116 r. po Chr. – powstanie <i>Roczników (Annales)</i> autorstwa Tacyta.</p>
	<p><b>Filozofia chrześcijańska</b> (w okresie poprzedzającym średniowiecze)</p>	<p>Patrystyka (Ojcowie greccy, Ojcowie łacińscy)</p> <p>Gnostycy</p> <p>Apologetyci Wschodu</p> <p>Orygenes</p> <p>Grzegorz z Nyssy</p> <p>Tertulian</p> <p>Św. Augustyn</p> <p>Boecjusz</p>	<p>Zagadnienia dotyczące Boga: istota Boga, stosunek Boga do świata, pochodzenie zła.</p> <p>Zagadnienia dotyczące człowieka: natura człowieka, związek duszy z ciałem, natura duszy, powrót duszy do Boga.</p>	<p>382–406 r. po Chr. – przekład Biblii na język łaciński dokonany przez św. Hieronima, tzw. <i>Wulgata</i>.</p>

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
<p><b>Filozofia średniowieczna do XIV w.</b></p>	<p><b>Wczesne średniowiecze do XII w.</b></p>	<p>Jan Szkot Eriugena          Św. Anzelm          Św. Bernard          Hugon od św. Wiktora          Abelard          Szkoła w Chartres          Filozofowie arabscy (Alfarabi, Awicenna, Awerroes)</p>	<p>Zagadnienie metody: jak dowodzić prawd dotyczących Boga?          Zagadnienia teologii: jak dowieść istnienia Boga?          Zagadnienie klasyfikacji nauk.          Zagadnienie wartości nauki świeckiej.          Zagadnienie uniwersaliów.          Powstanie uniwersytetów.</p>	<p>II poł. VIII w. – renesans karoliński – okres rozwoju kultury zachodnioeuropejskiej, w którym nastąpił powrót do kultury starożytnej.</p> <p>1088 r. – powstanie najstarszego uniwersytetu w cywilizacji zachodniej – Uniwersytetu Bolońskiego.</p> <p>1113–1116 r. – powstanie <i>Kroniki Galla Anonima</i> (pełny tytuł: <i>Kronika i czyny książąt czyli władców polskich</i>).</p> <p>1163-1345 r. – budowa gotyckiej archikatedry Notre-Dame w Paryżu;</p>

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
	<b>Okres systemów średniowiecznych XIII w.</b>	Arystotelicy (Dawid z Dinant) i Awerrości (Siger z Brabantu) Św. Bonawentura i augustyniści Roger Bacon i empiryzm średniowieczny Św. Tomasz z Akwinu Duns Szkot	„Sumy”, kompendia filozoficzne, encyklopedie. Odzyskanie filozofii starożytnej (przekłady starożytnych filozofów). Zagadnienia teologii filozoficznej: stosunek Boga do świata, dowody na istnienie Boga. Zagadnienia dotyczące bytu (substancja, przypadłość, istota, istnienie, materia, forma; Zagadnienie uniwersaliów;	1211–1300 r. – powstanie pierwszej gotyckiej katedry pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny w Reims, we Francji.
	<b>Okres krytyki średniowiecznej XIV w.</b>	Ockham i krytycyzm Eckhart i mistycyzm	<i>Via antiqua</i> : kontynuacja i rozbudowa dawnych systemów (tomizm, skotyzm, awerroizm, augustynizm). <i>Via moderna</i> : ruch krytyczny, którego celem było sprawdzanie podstaw swawnych teorii (krytycyzm, mistycyzm).	1308–1321 r. – powstanie <i>Boskiej komedii</i> Dantego Alighieri. W 1364 r. w Polsce Kazimierz Wielki założył Uniwersytet Krakowski. Wzmogło się zainteresowanie problematyką społeczną i polityczną oraz reformą Kościoła (Paweł Włodkowic).

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
<p><b>Filozofia nowożytna od XV w.</b></p>	<p><b>Odrodzenie XV–XVI w.</b></p>	<p>Humaniści (Michel de Montaigne, Franciszek Salezy) Giordano Bruno Franciszek Bacon Grocjusz Franciszek Suarez</p>	<p>Filozofia przyrody, metodologia, filozofia państwa i prawa.</p> <p>Racjonalistyczne pojmowanie wiedzy i mechanistyczne pojmowanie zjawisk.</p>	<p>W XV w. w Krakowie rozkwitło życie naukowe (filozofia, teologia, przyrodoznawstwo, nauki matematyczne).</p> <p>Ok. 1450 r. – wynalezienie druku przez Jana Gutenberga.</p> <p>1453–1455 r. – powstanie katolickiego przekładu Pisma Świętego z łaciny na język polski – <i>Biblia królowej Zofii</i> (Holszańskiej); 1534 r. – wydanie tłumaczenia na język niemiecki przekładu Pisma Świętego, tzw. Biblia Lutera.</p>

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
	<b>Okres systemów nowożytnych XVII w.</b>	Galileusz Kartezjusz Blaise Pascal Nicolas Malebranche Thomas Hobbes Baruch Spinoza Gottfried Wilhelm Leibniz Isaac Newton	Zdominowanie metafizyki przez epistemologię. Zdominowanie teologii i etyki przez psychologię.	1595 r. – ukazanie się pierwszego pełnego wydania tłumaczenia Pisma Świętego autorstwa Jakuba Wujka, tzw. Biblia Jakuba Wujka.  W XVI w. objął Polskę prąd humanizmu, ale scholastyka nie wygasła.  W XVII w., dzięki kolegom jezuickim, scholastyka jeszcze bardziej się rozpowszechniła.

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
	<b>Okres oświecenia i krytyki XVIII w.</b>	John Locke i podstawy empiryzmu George Berkeley David Hume Wolter La Mettrie i materializm Condillac i sensualizm D'Alembert i pozytywizm Helvetius Jean-Jacques Rousseau Reid i szkoła szkocka Christian Wolf Immanuel Kant	Zagadnienia pierwotnej natury bytu, praw rozwoju różnorodnego świata, doskonałości świata i szczęścia ludzkości.	1773 r. – powstanie Komisji Edukacji Narodowej.  1789 r. – wybuch rewolucji francuskiej.

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
	<b>Nowy okres systemów początek XIX w.</b>	Johan Gottlieb Fichte Friedrich Wilhelm Schelling Georg Wilhelm Hegel Artur Schopenhauer		1831 r. – początek Wielkiej Emigracji po upadku powstania listopadowego.  1840 r. – Adam Mickiewicz rozpoczyna wykłady w College de France w Paryżu.
<b>Filozofia współczesna</b>	<b>Faza pierwsza 1830–1860</b>  <b>Faza druga 1860–1880</b>  <b>Faza trzecia 1880–1900</b>	August Comte John Stuart Mill Karl Marks i Friedrich Engels John Henry Newman i Søren Kierkegaard  Herbert Spencer Karl Pearson  Wilhelm Dilthey i Wilhelm Windelband  Franz Brentano Friedrich Nietzsche	Pozytywizm Empiryzm Materializm dialektyczny  Filozofia wiary  Ewolucjonizm Scjentyzm  Badanie filozoficznych podstaw humanistyki.  Nihilizm	

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
<b>Filozofia XX w.</b>	<b>Faza pierwsza 1900–1918</b>	William James Henri Bergson Edmund Husserl i Max Scheler George Edward Moore  Ernst Cassirer  Benedetto Croce  Władimir Iljicz Lenin i Josif Wissarionowicz Stalin	Pragmatyzm Intuicjonizm Fenomenologia  Brytyjska szkoła analityczna  Szkoła marburska i idealizm  Nowy idealizm  Marksizm-leninizm	1903 r. i 1911 r. – Nagrody Nobla dla Marii Skłodowskiej-Curie (z fizyki i chemii).  1905 r. – Nagroda Nobla dla Henryka Sienkiewicza (literatura).  1924 r. – Nagroda Nobla dla Władysława Reymonta (epos narodowy <i>Chłopi</i> ).
	<b>Faza druga 1918–1930</b>	Stanisław Leśniewski i Jan Łukasiewicz  Albert Einstein  John B. Watson  Sigmund Freud	Logika matematyczna  Fizyka: teoria względności  Psychologia: behawioryzm  Psychoanaliza	

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
		Émile Durkheim	Filozofia socjologiczna	1939–1945 r. – wybuch II wojny światowej, śmierć około 70 milionów osób, w tym 6 milionów obywateli Polski; zagłada przeszło 90% inteligencji polskiej.
		Alfred North Whitehead	Filozofia procesu	
	<b>Faza trzecia 1930–1945</b>	Rudolf Carnap	Neopozytywizm	
		Ludwig Wittgenstein		
		Martin Heidegger Jean-Paul Sartre Albert Camus	Egzystencjalizm	
		Roman Ingarden	Druga fenomenologia	
		Jacek Woroniecki OP Władysław Tatarkiewicz		

Nazwa epoki	Okres	Główni przedstawiciele	Główne idee	Ważne wydarzenia w historii kultury w Polsce i Europie
		Gabriel Marcel Emmanuel Lévinas Józef Tischner  Hans Gadamer Paul Ricoeur  Jean-François Lyotard, Jacques Derrida  Claude Lévi-Strauss  Jacques Maritain Étienne Gilson  Stefan Wyszyński	Filozofia dialogu  Hermeneutyka  Postmodernizm  Strukturalizm  Tomizm egzystencjalny	





Designed by Photogenica

## TEKSTY ŹRÓDŁOWE

- *Akt Unii Horodelskiej 1413, w: Polska myśl demokratyczna w ciągu wieków. Antologia*, red. zbiorowa, Warszawa 1987.
- Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, przekł. D. Gromska, Warszawa 1996.
- Arystoteles, *Metafizyka*, t. I, przekł. T. Żeleźnik, Lublin 1986.
- Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz, w: tenże, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Warszawa 2001.
- Benedykt XVI, *Czas przemian w Europie. Miejsce Kościoła i świata*, tłum. M. Mijalska, Kraków 2005.
- Cynceron Marek Tulliusz, *O prawach*, w: tenże, *O państwie. O prawach, spolszczyła I. Żółtowska*, Kęty 1999.
- Dawson Christopher, *Religia i powstanie kultury zachodniej*, PAX, Warszawa 1958.
- Dawson Christopher, *Tworzenie się Europy*, PAX, Warszawa 1961.
- Gilson Étienne Henry, *Realizm tomistyczny*, Warszawa 1968.
- Hezjod, *Prace i dnie*, przeł. [z grec.] wstępem i objaśn. zaopatrzył W. Steffen, Wrocław 1952.
- Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, Watykan 1991.
- Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium Vitae*, Watykan 1995.
- Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*, Watykan 1998.
- Jan Paweł II, *Nieprzemijająca nowość myśli św. Tomasza z Akwinu*, w: *Fides et ratio. Do Biskupów Kościoła katolickiego o relacjach między wiarą a rozumem*, Watykan 1998.
- Jan Paweł II, Posynodalna Adhortacja Apostolska *Christifideles laici*, Watykan 1988.
- Jan Paweł II, Przemówienie do Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych, Nowy Jork, 5 października 1995 r.

- Jan Paweł II, *Przemówienie do Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych*, Nowy Jork, 5 października 1995 r.
- Jan Paweł II, *Przemówienie do Zgromadzenia Ogólnego ONZ. Od praw człowieka do praw narodów* (Nowy Jork, 5 października 1995), w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. 12: *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Ameryka Północna i Południowa*, red. P. Ptasznik i in., Kraków 2009.
- Jan Paweł II, Przemówienie na Krakowskich Błoniach 10 czerwca 1979.
- Kiereś Henryk, *Człowiek i cywilizacja*, wyd. Fundacja *Servire Veritati* Instytut Edukacji Narodowej, Lublin 2007.
- Koneczny Feliks, *Napór Orientu na Zachód*, w: „Kultura i cywilizacja”, praca zbiorowa Lublin 1937.
- Koneczny Feliks, *O cywilizację łacińską*, Lublin 1996.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
- Krąpiec Mieczysław Albert, *Co to jest naród*, w: „Człowiek w Kulturze” 8 (1996).
- Krąpiec Mieczysław Albert, hasło: *Kultura*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, t. 6, Lublin 2005.
- Krąpiec Mieczysław Albert, *Ja – człowiek: zarys antropologii filozoficznej*, TN KUL, Lublin 1979.
- Krąpiec Mieczysław Albert, *Ja-człowiek*, Biblioteka Filozofii Realistycznej, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2005.
- Kwintylian Marek Fabiusz, *Kształcenie mówcy*, przeł. M. Brożek, Wrocław 1951.
- Maryniarczyk Andrzej (SDB), *Pluralistyczna interpretacja rzeczywistości*, seria „Zeszyty z metafizyki”, nr 2, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2004.
- Maryniarczyk Andrzej (SDB), *Słowo wprowadzenia*, w: *Encyklopedia Filozofii Polskiej*, Lublin 2011.
- Montaigne Michel, *Próby*, t. II, tłum. T. Żeleński (Boy), Warszawa 1957.
- Orwell George, *Rok 1984*, Warszawa 2014, s. 75–76 i 252–253.
- Perelman Chaim, *Imperium retoryki. Retoryka i argumentacja*, przeł. M. Chomicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Platon, *Państwo*, przeł. W. Witwicki, PWN, Warszawa 1958.
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r., Nowy Jork.
- Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, przełożył i objaśnieniami zaopatrzył Pius Betch, Londyn 1962–1986.
- Toynbee Arnold Joseph, *Studium historii*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2000.
- Wilk Józef, *Pedagogika rodziny*, wyd. Episteme, Lublin 2016.
- Zdybicka Zofia, hasło: *Ateizm*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, red. A. Maryniarczyk, t. 1, Lublin 2000.
- Zdybicka Zofia, hasło: *Religia*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, red. A. Maryniarczyk, t. 8, Lublin 2007.

**OŚRODEK ROZWOJU EDUKACJI  
ALEJE UJAZDOWSKIE 28  
00-478 WARSZAWA  
TEL. 22 345 37 00  
[WWW.ORE.EDU.PL](http://WWW.ORE.EDU.PL)**